
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Gert-Jan van Dijk, *Αἴνοι, λόγοι, μῦθοι. Fables in Archaic, Classical, and Hellenistic Greek Literature, With a Study of the Theory and Terminology of the Genre* [Mnemosyne, Supplementum 166], Λέιντεν–Νέα Υόρκη–Κολωνία 1997, σελ. xxx+683.

Παρά τις επιμέρους παρατηρήσεις που θα καταχωρίσω στη συνέχεια, θα ήθελα να διευκρινίσω από την αρχή ότι το βιβλίο αυτό αποτελεί τη σημαντικότερη συμβολή στην αισωπική φιλολογία από τον καιρό του κλασικού B. E. Perry, του αισθαντικού M. Nøjgaard και του συγκεχυμένου R. Rodríguez Adrados. Ο συγγρ. επιχειρεί, και το κατορθώνει, να αντιμετωπίσει αυτό που ορθά ονομάζει «a scholarly desideratum, in fact the one blank gap in modern *Fabelforschung*» (σ. xv): να συλλέξει και να σχολιάσει όλους τους μύθους, και τις αναφορές σε μύθους, στη σωζόμενη αρχαία ελληνική γραμματεία (σε αντιδιαστολή προς τους μύθους που εμφανίζονται μόνο σε συλλογές, αποκομμένοι από το όποιο περιβάλλον τους). Μελέτες για τον ρόλο που διαδραματίζουν συγκεκριμένοι μύθοι σε συγκεκριμένα έργα της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας υπάρχουν, φυσικά, άπειρες, όπως υπάρχουν και κάποιες μελέτες που αντιμετωπίζουν το φαινόμενο σε ευρύτερη βάση (ο συγγρ. είναι ίσως άδικος στην εκτίμηση της διατριβής της T. Karadagli, *Fabel und Ainos: Studien zur griechischen Fabel*, 1981), αλλά για πρώτη φορά συγκεντρώνονται τόσο μεθοδικά, τόσο εξαντλητικά και τόσο προσεκτικά όλα τα δεδομένα, τα κείμενα, τα testimonia, οι απόψεις, η βιβλιογραφία. Η μαύρη τρύπα έχει κλείσει, και από αυτή την άποψη το έργο είναι πράγματι ανεκτίμητο.

Διάφοροι αναγνώστες θα αισθανθούν ότι το βιβλίο δεν καλύπτει όλες τις ανάγκες τους ή ότι δεν απαντά σε όλα τα ερωτήματά τους. Ο συγγρ., λ.χ., δεν ασχολείται σχεδόν καθόλου με τον μύθο από τη σκοπιά του λαογράφου, εφόσον τον ενδιαφέρει σχεδόν αποκλειστικά η λογοτεχνική χρήση και εκμετάλλευσή του· έτσι, στο 1ο κεφάλαιο (Modern Theory) του πρώτου τμήματος (Theoretical Basis) η άφθονη λαογραφική φιλολογία για το θέμα σχεδόν αγνοείται, παρόλο που αυτής ακριβώς τη σύνθεση με τη λογοτεχνική φιλολογία είναι που αποζητά, και χρειάζεται, ο κλασικός φιλόλογος. Στο 2ο κεφάλαιο (Ancient Theory) ο συγγρ. βρίσκεται πλέον στο στοιχείο του, και αναλύει με ιδιαίτερη προσοχή και εξαντλητικό τρόπο τις, λιγοστές, θεωρητικές μαρτυρίες που μας κληροδότησε η αρχαιότητα

(και το Βυζάντιο) για τον μύθο. Το 3ο κεφάλαιο (Ancient Terminology), όπου σχολιάζονται οι αρχαίοι όροι, κυρίως οι τρεις που αναφέρονται στον τίτλο του βιβλίου, θα μπορούσε να είναι αναλυτικότερο, αλλά οι βιβλιογραφικές παραπομπές είναι πλήρεις (εκτός από ό,τι αφορά τη νεοελληνική ορολογία· ο Κουμανούδης και οι έλληνες λαογράφοι θα του πρόσφεραν μερικές ακόμη λέξεις), ενώ η ερμηνεία δεν είναι πάντοτε ορθή· π.χ. ούτε το παραμυθέομαι σημαίνει «διατυπώνω το προ-/επιμύθιο» ούτε το παραμυθία σημαίνει «προ-/επιμύθιο» στο Πλανούδειο —αν πρόκειται για Πλανούδειο— κείμενο που εξέδωσε ο Hausrath, *BZ* 10 (1901) 95 (το χωρίο είναι σαφέστατο: ἀπὸ τοῦ μῦθος ὁ λόγος λέγεται παραμυθία ἢ παρῆγορία κοινῶς, καὶ παραμυθοῦμαι ῥῆμα), όπως δεν είναι πάντοτε ορθή και η απόδοση ὄρων σε συγκεκριμένους συγγραφείς (είναι σφάλμα να επιμένουμε ότι ο τίτλος της συλλογής αίσωπειών μύθων που συγκρότησε ο Δημήτριος ο Φαληρέας ήταν *Αίσωπειών λόγων συναγωγή*, σ. xiv και πρβ. 82· οι λέξεις αυτές ανήκουν στον Διογένη Λαέρτιο, που όχι μόνο γνώριζε ότι η συναγωγή με μύθους ήταν μία, αλλά μας παρέδωσε και τον ακριβή τίτλο της: *Αἰσώπεια*)· ο συνεχώς επανερχόμενος μυθοπλαστής (sic) είναι μια από τις πιο εκνευριστικές παρουσίες σ' αυτό το κεφάλαιο· και είναι τουλάχιστο περίεργα διατυπωμένη η παρατήρηση ότι το LSJ δεν καταχωρίζει τις «ειδικές σημασίες» που έχουν τα νεοελληνικά παραμυθάκι και παραμύθι (σ. 88).

Τα τρία πρώτα, οιονεί εισαγωγικά αλλά οπωσδήποτε απαραίτητα και ουσιαστικά, κεφάλαια καλύπτουν εκατό σελίδες· ακολουθούν οι τέσσερις μόνο σελίδες του 4ου κεφαλαίου (Synthesis), όπου ο συγγρ. συνθέτει τις αρχαίες και τις σύγχρονες θεωρίες για τον μύθο και προσφέρει τον δικό του ορισμό του είδους. Ο μύθος, υποστηρίζει, μπορεί να οριστεί με τρεις μόνο λέξεις: είναι «a *fictitious, metaphorical narrative*» (σ. 113) —αφήνοντας τον αναγνώστη να διερωτάται για τον σκοπό της διερεύνησης που προηγήθηκε, αν είναι να παραδεχτούμε, όπως το είχε κάνει προ πολλού με ευθύτητα ο Perry, ότι ο καλύτερος δυνατός ορισμός του μύθου, αρκετά γενικός και περιεκτικός ώστε να περιλαμβάνει οτιδήποτε θεώρησε μύθο η αρχαιότητα, είναι αυτός που είχε δώσει ο Αίλιος Θέων (*Προγυμν.* 3) με τέσσερις λέξεις: *λόγος ψευδής εἰκονίζων ἀλήθειαν*. Γιατί ο αναγνώστης εύλογα αναρωτιέται σε τι ακριβώς διαφέρει ο ορισμός που δίνεται στα τέλη του εικοστού αιώνα από αυτόν που δόθηκε στα τέλη του πρώτου. Πού βρίσκεται η «σύνθεση» και τι έχουν συνεισφέρει οι νεότερες, φιλολογικές και λαογραφικές, μελέτες; Ο νέος ορισμός, πάντα κατά τον συγγρ., αρκεί για να διακρίνουμε τον μύθο από παράλληλα είδη και υποείδη πλαστών αφηγήσεων (όχι όμως και από την παραβολή): μερικά από τα είδη αυτά (συγκρίσεις, παρομοιώσεις, μεταφορές, παροιμίες) είναι μεν πλαστές ιστορίες, αλλά δεν εκφέρονται σε αόριστο χρόνο ή δεν αφηγούνται πάντοτε μια πράξη που συνέβη άπαξ (χαρακτηριστικά που πρέπει να διαθέτει μια αφήγηση για να θεωρηθεί μύθος)· άλλα, όπως τα ανέκδο-

τα, τα *exemplia*, τα παραμύθια, οι ευτράπελες αφηγήσεις, οι ιστορίες της μυθολογίας, οι αλληγορίες, είναι μεν πλαστές αφηγήσεις σε αόριστο χρόνο και αφορούν μη επαναλαμβανόμενες πράξεις, αλλά δεν είναι, ή δεν είναι ακούοντως, μεταφορικές (σ. 114).

Στο δεύτερο τμήμα του έργου (*The Function of Fables in Archaic, Classical, and Hellenistic Greek Literature*, σσ. 117-382) ο συγγρ. εντοπίζει και εξετάζει όλους τους μύθους, και αναφορές σε μύθους, που απαντούν στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Η εξέταση χωρεί κατά είδος (έπος, λυρική ποίηση, τραγωδία, σατυρικό δράμα, κωμωδία, ελληνιστική ποίηση, επίγραμμα, ιστοριογραφία, ρητορική, φιλοσοφία, φυσικές επιστήμες, φιλολογία)· στο τέλος κάθε είδους παρατίθενται συμπεράσματα για τη χρήση του μύθου στο είδος αυτό, ενώ στο τέλος του τμήματος παρέχονται πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τους τρόπους με τους οποίους οι μύθοι από τη μια διακρίνονται από το περιβάλλον τους και από την άλλη συνδέονται και συσχετίζονται με αυτό, τόσο από τον ίδιο τον συγγραφέα όσο και από τον αναγνώστη. Ο συγγρ. έχει καταναείμει τους μύθους σύμφωνα με τα γραμματειακά είδη στα οποία απαντούν και, μέσα στα είδη, χρονολογικά κατά συγγραφέα και έργο. Αυτό σημαίνει όχι μόνο ότι ένας μύθος που απαντά σε δύο συγγραφείς διερευνάται σε δύο διαφορετικά σημεία, αλλά και ότι οι διαφορετικοί μύθοι που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης αναλύονται σε τρία διαφορετικά κεφάλαια (ιστοριογραφία, φιλοσοφία και φυσικές επιστήμες). Ο συγγρ., που κινείται με μεγάλη άνεση και σιγουριά στην κλασική φιλολογία αλλά και στις σύγχρονες και νεότερες μεθόδους λογοτεχνικής κριτικής, προβαίνει σε εκτενείς αναλύσεις της χρήσης των μύθων στα συμφραζόμενά τους, ιδιαίτερα όπου τα συμφραζόμενα αυτά προσφέρονται για λεπτή και διεισδυτική ανάλυση, λ.χ. στον Ησίοδο, τον Αρχίλοχο, τον Αισχύλο, τον Αριστοφάνη, τον Ηρόδοτο. Δεν τον ενδιαφέρει πλέον ο μύθος αυτός καθ'αυτόν ως λογοτεχνικό είδος, αλλά η χρήση του από, και μέσα σε, άλλα λογοτεχνικά είδη. Σε πολλά από τα είδη αυτά ο μύθος εμφανίζεται μόνο μία ή δύο φορές, και μάλιστα ως απλή μνεία ή αναφορά· στον *ιάμβο*, όμως, και στη ρητορική είναι δυναμικά παρών, ενώ στην αριστοφανική κωμωδία μοιάζει να είναι πανταχού, και πρωτότυπα, παρών —πράγμα καθόλου περίεργο, αν αναλογιστούμε τις νεότερες θεωρίες (π.χ. του Meuli) για την καταγωγή και τον αρχικό ρόλο αυτού του προφορικού, ανώνυμου και λαϊκού είδους, ή τις αρχαίες απόψεις (π.χ. του Αριστοτέλη) για τις δυνατότητες χρήσης του.

Στο τρίτο τμήμα του βιβλίου (*Textual Supplement*, σσ. 383-568) ο συγγρ. συλλέγει και παραθέτει όλα τα κείμενα, ελληνικά και λατινικά, που αναλύθηκαν στα δύο πρώτα τμήματα: όλες τις μαρτυρίες για τις θεωρίες περί μύθου και για την ορολογία του είδους, και όλα τα κείμενα που περιέχουν ή μνημονεύουν ή αναφέρονται σε μύθους. Η σειρά παράθεσης ακολουθεί αυτήν που είχε χρησιμοποιηθεί στο δεύτερο τμήμα, με αποτέλεσμα τα *testimonia* να εμφανίζονται κατατεταγμένα και διάσπαρ-

τα, αλλά το φαινομενικά πολύπλοκο σύστημα αρίθμησης εύκολα δαμάζεται και ο συγγρ. τ' αρέχει πλήρη ευρητήρια με αντιστοιχίες στις παρόμοιες συλλογές του Perry και του Rodríguez Adrados. Στόχος του συγγρ. υπήρξε να παραθέσει τα πάντα, αν και αναρωτιέται κανείς τι χρειάζεται η άσχετη ήρα («testimonia» όπως το 12T16a ση(μείωσαι) στους Άχαρνῆς 717 ή το 17T42a νῶν] δὴ στους Ὅρνιθες 651) δίπλα στο χρήσιμο σιτάρι. Η συλλογή, πάντως, είναι πληρέστατη και πραγματικά πολύτιμη.

Ύστερα από μια πλουσιότατη βιβλιογραφία και τρία εξαντλητικά ευρητήρια (δυστυχώς απουσιάζει ευρητήριο ὀρων) ακολουθεί ένα πολύ χρήσιμο επίμετρο (Non-Fables & Non-Allusions, σσ. 631-83) όπου σχολιάζονται όλα τα χωρία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας που εσφαλμένα, κατά τον συγγρ., έχουν θεωρηθεί από προγενέστερους μελετητές μύθοι ή αναφορές σε μύθους. Όπως ορθά σημειώνει ο συγγρ., δεν είναι σωστό να ψάχνουμε για έναν μύθο πίσω από κάθε αλεπού, αλλά αναρωτιέται κανείς πώς μπορεί να διακριθεί με σχετική, έστω, βεβαιότητα η μυθική αλεπού από τις άμουσες ομογάλακτες της, όταν δεν διαθέτουμε παρά μικρό ποσοστό από τους μύθους που κυκλοφορούσαν από στόμα σε στόμα κατά την αρχαιότητα. Αυτό το τμήμα του βιβλίου θα προκαλέσει τις περισσότερες αντιρρήσεις, αλλά ο χρήστης πρέπει να λάβει υπόψη του ότι ο συγγρ. χρησιμοποιεί αυστηρά, εξειδικευμένα κριτήρια και ότι τα χρησιμοποιεί με απόλυτη και άτεγκτη συνέπεια, κάνοντας λεπτούς και όχι πάντοτε αμέσως ευδιάκριτους διαχωρισμούς και παραθέτοντας όλη τη σχετική βιβλιογραφία, τόσο υπέρ όσο και κατά της άποψης του· και είναι άξιος ευγνωμοσύνης για τον πληρέστατο κατάλογο «μη μύθων» από τους οποίους μπορεί ο αναγνώστης να βαφτίσει «μύθους» όσους επιθυμεί με δική του ευθύνη ή σύμφωνα με τον δικό του ορισμό αυτού του γοητευτικού, πρωτεϊκού και, όπως φαίνεται, αθάνατου είδους.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ

R. A. Coles, P. J. Parsons, J. R. Rea, J. D. Thomas (γεν. επιμ.), *The Oxyrhynchus Papyri*, τ. 65 [Graeco-Roman Memoirs, 85], Λονδίνο 1998, σελ. 212, 20 πίν.

Δεκαεννέα φιλόλογοι και παπυρολόγοι συνεργάστηκαν στον θαυμάσιο αυτό τόμο, στον οποίο εκδίδονται πενήντα δύο κείμενα (4442-93) που σώζονται σε παπύρους που ανακαλύφθηκαν στην Οξύρυγχο· από τα κείμενα αυτά, τα μισά (4442-77) είναι φιλολογικά.

Στο πρώτο τμήμα του τόμου δημοσιεύονται θεολογικά κείμενα· η πλειονότητά τους (4445-8) απαρτίζεται από νέα κείμενα του κατά Ιωάννη Ευαγγελίου, χρονολογημένα αρκετά νωρίς, στον τρίτο αιώνα, και εκδομένα από τον W. E. H. Cockle. Επισημαίνω και ένα σπάραγμα που πε-

ριέχει τμήμα από την Εσθήρ (4443) και προέρχεται από κύλινδρο (σπάνιο φαινόμενο για βιβλικά έργα), και το πρώτο σπάραγμα από την Οξύρυγχο που περιέχει απόσπασμα από τη Σοφία Σολομώντος (4444).

Το δεύτερο τμήμα περιλαμβάνει τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα. Ο M. W. Haslam δημοσιεύει, με εξαντλητικά και ιδιαίτερα διαφωτιστικά σχόλια, λυρικούς στίχους (4450), υπομνήματα στην *Ιλιάδα* (4451-2), στην *Οδύσσεια* (4453), στον Ανακρέοντα (;) (4454) και στον Ηρόδοτο (4455), καθώς και ελληνιστικές σημειώσεις που αφορούν την αρχαία φιλολογία (4457). Ο D. Hughes εκδίδει δύο σπαράγματα, ένα που αναφέρεται στην ετήσια πλημμύρα του Νείλου και τους λόγους που την προκαλούν, με αναφορές στον Ηρόδοτο, τον Αριστοτέλη, τον Πτολεμαίο Φιλάδελο και ίσως τον Θρασυάλη (4458), και ένα που περιέχει μικρό τμήμα από τα *Γεωγραφικά* του Στράβωνα (4459). Τέλος, ο T. Schmidt εκδίδει δύο σπαράγματα με μυθολογικούς καταλόγους, των ηρώων που έλαβαν μέρος στον τρωικό πόλεμο και θεών με τη γενεαλογία τους (4460).

Στο τρίτο τμήμα ο γνωστός και έγκριτος ερευνητής της αρχαίας μουσικής M. L. West εκδίδει επτά κείμενα (4461-7) με μουσική σημειογραφία. Τα σπαράγματα είναι ιδιαίτερα απογοητευτικά από πλευράς νοηματικού περιεχομένου, αλλά αποτελούν ευπρόσδεκτες προσθήκες στο μικρό σύνολο μουσικών κειμένων που διαθέτουμε, κυρίως επιβεβαιώνοντας ό,τι ήδη γνωρίζαμε. Εκτός από διπλωματική και φιλολογική έκδοση, ο West παρέχει και μεταγραφές στο πεντάγραμμα (για τη μέθοδο που ακολουθείται βλ. τη γενική σημειώσή του στη σ. 82).

Το τέταρτο τμήμα περιλαμβάνει μαγικά, θρησκευτικά και αστρολογικά κείμενα. Ο F. Maltomini εκδίδει ένα μακροσκελές, ενδιαφέρον και πολύπλοκο μαγικό απόσπασμα που σώζεται σε έναν οπισθόγραφο παλίμψηστο κύλινδρο του τέλους του πρώτου αιώνα (4468) και ένα φυλακτό του πέμπτου αιώνα που περιέχει την επιστολή του Άβγαρου προς τον Ιησού, σημαντικό για τις συριακές επιδράσεις που εμφανίζονται στο κείμενο (4469). Τα αστρολογικά αποσπάσματα (4471-7) εκδίδονται από έναν μεγάλο ειδικό, τον A. Jones· το τελευταίο από αυτά αποτελεί τμήμα από ωροσκόπιο του πέμπτου αιώνα γραμμένο σε μορφή πινάκων που ίσως απλώνονταν σε 16 στήλες μεγάλου μεγέθους.

Δεκαέξι μη φιλολογικά κείμενα (4478-93) απαρτίζουν το πέμπτο και τελευταίο μέρος του τόμου, εκδομένα από διάφορους παπυρολόγους. Τα έγγραφα αναφέρονται κυρίως σε σχέσεις ατόμων με τη διοίκηση και αρκετά από αυτά προσφέρουν νέες πληροφορίες για την προσωπογραφία των δημόσιων υπαλλήλων της ρωμαϊοκρατίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το επικυρωμένο αντίγραφο μιας μακροσκελούς αίτησης προς τον ηγεμόνα της Αιγύπτου, χρονολογημένο το 179 και δημοσιευμένο με αριστοτεχνικό τρόπο από τον J. D. Thomas (4481).

Τρία νέα *addenda lexicis* εμφανίζονται στα κείμενα που δημοσιεύονται εδώ: *σιω[πωμέ]νως* (4453, απ. 1.12-13· η λέξη έχει εμφανιστεί ήδη στα

Ομηρικά σχόλια), *ἀθηρᾶς* (4480.22 = παραγωγός ή πωλητής του χυλού που ονομαζόταν *ἀθήρα*· πρβ. το ήδη γνωστό *ἀθηροπώλης*) και *έψατης* (4493.13-14· ο εκδότης το παραβάλλει με το *έψατης* του CGL 2.24.37 και πιθανολογεί ότι οι δύο λέξεις ταυτίζονται και σημαίνουν «business associates ..., perhaps agents in financial transactions»).

Ο υπέροχος αυτός τόμος, υπόδειγμα καλλιτεχνικής και προσεγμένης τυπογραφίας, κλείνει με 15 εξαντλητικά ευρετήρια και 20 πίνακες.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ

M. van Rossum-Steenbeek, Greek Readers' Digests? Studies on a Selection of Subliterary Papyri [Mnemosyne, Supplementum 175], Λέιντεν-Νέα Υόρκη-Κολωνία 1998, σελ. xix+361.

Με κείμενα παραφιλολογίας ασχολείται αυτή η ενδιαφέρουσα διατριβή, και ειδικότερα με τις *ύποθέσεις* (αφηγηματικές, λόγιες, περιγραφικές) σε τραγωδίες (κυρίως του Ευριπίδη) και κωμωδίες (κυρίως του Μένανδρου), τις ομηρικές *ύποθέσεις* και τις περίφημες καλλιμάχειες *διηγήσεις*, μυθολογικές ιστορίες από τον «Ομηρικό Μυθογράφο» και μυθολογικούς καταλόγους (στους οποίους, εκτός από θεότητες, τέρατα και τα 29 αρσενικά και 18 θηλυκά σκυλιά του Ακταίωνα, εμφανίζονται και υπαρκτοί βιβλιοθηκάριοι της Αλεξάνδρειας, γραμματικοί, γλύπτες και ζωγράφοι). Με τον όρο παραφιλολογικοί εννοούνται οι πάπυροι που περιέχουν, σε αντιδιαστολή με τους μη φιλολογικούς παπύρους, έργα που με κάποιον τρόπο σχετίζονται με φιλολογικά/λογοτεχνικά κείμενα (και είναι, συνήθως αλλά όχι υποχρεωτικά, γραμμένοι σε φιλολογικές γραφές) και, σε αντιδιαστολή με τους φιλολογικούς παπύρους, κείμενα που δεν ανήκουν, από τη σκοπιά είτε του περιεχομένου είτε των αισθητικών αξιώσεών τους, σε κάποιο από τα αναγνωρισμένα λογοτεχνικά είδη. (Τα σχόλια, τα υπομνήματα, τα γλωσσάρια, οι παραφράσεις, τα γνωμολόγια κ.ά. προφανώς ανήκουν και αυτά στον χώρο της παραφιλολογίας, δεν εξετάζονται όμως στο βιβλίο αυτό.)

Ως κύριο στόχο της έρευνάς της η συγγρ. έχει θέσει την απάντηση στο ερώτημα αν τα κείμενα αυτά γράφτηκαν για να αντικαταστήσουν τα έργα, ή μάλλον να καταστήσουν περιττή την ανάγνωση των έργων, πάνω στα οποία βασίστηκαν οι λόγιοι συγγραφείς τους — εξού και ο χαρακτηρισμός «readers' digests» στον τίτλο του βιβλίου. Έναυσμα για την εξέταση αυτή στάθηκαν το εισαγωγικό επίγραμμα της *Βιβλιοθήκης* του ψευδο-Απολλόδωρου και ο πρόλογος του *Περί έρωτικῶν παθημάτων* του Παρθένιου, δύο έργων που οπωσδήποτε συντάχθηκαν αρχικά για τελείως διαφορετικούς σκοπούς το καθένα.

Τα κείμενα διερευνώνται κατά είδος: κάθε ομάδα προσδιορίζεται,

αναλύονται και εξετάζονται η χαρακτηριστική ορολογία και σύνταξη (λ.χ. συχνή, σχεδόν αποκλειστική, χρήση χρονικών μετοχών) και περιγράφονται τα περιεχόμενα. Κάθε κείμενο υφίσταται στη συνέχεια ιδιαίτερη μεταχείριση, ενώ στο τέλος κάθε ομάδας-κεφαλαίου τίθενται ερωτήματα για τους σκοπούς και τους στόχους των κειμένων: τι είδους πληροφορίες μεταδίδουν στους αναγνώστες τους; Αλλά και τι είδους πληροφορίες δίνουν σ' εμάς οι ίδιοι οι πάπυροι για τους αρχαίους ιδιοκτήτες και/ή αναγνώστες τους; Στο τέλος του πρώτου μέρους εξετάζονται ιδιαίτερα τρία έργα που σχετίζονται με τα παπυρικά κείμενα παραφιλολογίας: η *Βιβλιοθήκη* του ψευδο-Απολλόδωρου, οι *Fabulae* του Υγίνου και το *Περὶ ἐρωτικῶν παθημάτων* του Παρθένιου.

Το δεύτερο τμήμα του βιβλίου περιλαμβάνει κριτικές (και αρκετά συντηρητικές) επανεκδόσεις των 74 κειμένων που αναλύονται στο πρώτο σχεδόν πάντοτε έχει προηγηθεί επιτόπια εκ νέου εξέταση των παπύρων· οι βιβλιογραφικές παραπομπές είναι πλούσιες, αλλά απουσιάζουν συστηματικά παλαιογραφικά υπομνήματα, δεν παρατίθενται οι διάφορες προτάσεις συμπλήρωσης των χασμάτων των κειμένων, και σε λίγες περιπτώσεις οι αποδώσεις συμπλήρωσης δεν είναι ορθές (π.χ. 9.7 γρ. ed. gr. [= Parathomopoulos] αντί Diggle, 18.13 γρ. Parsons αντί Radt).

Γραμμένο σε ένα λιτό ύφος που θυμίζει το ύφος των κειμένων με τα οποία ασχολείται, αλλά και πλουσιοπάροχα αρτυσμένο με δύσπεπτες, αν και μερικές φορές ασυνείδητα αστείες, συντομογραφίες (του τύπου «the med. mss. of the *hyp. to Hipp.*»· ακόμη και το όνομα του Van der Valk θεωρήθηκε ανοικονόμητα εκτενές και συντμήθηκε σε VdValk στις σσ. 168-9, επειδή απαντά πέντε φορές — πάντως ας σημειωθεί με την ευκαιρία ότι η κριτική που του ασκείται είναι ιδιαίτερα εύστοχη), το βιβλίο αποτελεί μια εύχρηστη και πολύ χρήσιμη εισαγωγή στο θέμα της παραφιλογικής παραγωγής, συγκεντρώνοντας κείμενα και προηγούμενες απόψεις και αναλύσεις (η συγγρ. κινείται με μεγάλη άνεση στη βιβλιογραφία), προσφέροντας νέες ιδέες και διεξάγοντας ενδιαφέροντα και ουσιαστικό διάλογο με σύγχρονους ερευνητές που ασχολούνται συστηματικά με παρόμοια θέματα (M. Huys, W. Luppe, F. Montanari κ.ά.). Όπως η ίδια η συγγρ. ομολογεί στην κατακλείδα των συμπερασμάτων της, η ελπίδα της να προσδιορίσει με μεγαλύτερη σαφήνεια το κοινωνικοϊστορικό περιβάλλον αυτών των παπύρων διαψεύστηκε (πράγμα διόλου παράξενο και οπωσδήποτε αναμενόμενο)· το βιβλίο, όμως, κατόρθωσε να μας προσφέρει έγκυρες και πειστικές πληροφορίες για το περιεχόμενο και τον χαρακτήρα αυτών των κειμένων καθώς και για τις σχέσεις τους με την ελληνική λογοτεχνία αλλά και την «υψηλή» φιλολογία της ελληνιστικής περιόδου.

Jon D. Mikalson, *Religion in Hellenistic Athens* [Hellenistic Culture and Society, 29], Berkeley - Los Angeles - London, University of California Press, 1998, σελ. xii + 364.

Ο Jon Mikalson είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Virginia των Η.Π.Α. και ένας από τους εξέχοντες σύγχρονους ερευνητές της αρχαίας ελληνικής θρησκείας. Σε δύο προηγούμενα έργα του (*Athenian Popular Religion*, Chapel Hill-London 1983, και *Honor Thy Gods. Popular Religion in Greek Tragedy*, Chapel Hill-London 1991), που κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων, ασχολείται με τη μελέτη των κυριότερων εκδηλώσεων της λαϊκής θρησκευτικής ζωής των κατοίκων της Αθήνας κατά τη διάρκεια του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. Η έρευνά του σε αντίθεση με το κλασικό έργο του σπουδαίου θρησκευσιολόγου M. P. Nilsson *Ελληνική λαϊκή θρησκεία*, βασίζεται σε μαρτυρίες συγγραφέων, ρητόρων, φιλοσόφων καθώς επίσης και των τραγικών ποιητών από την εποχή της κλασικής αρχαιότητας και των ελληνοιστικών χρόνων.

Το νέο βιβλίο του αμερικανού ερευνητή, όπως αποκαλύπτεται ήδη στον τίτλο, ασχολείται με τη θρησκεία που κυριαρχεί στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της λεγόμενης ελληνοιστικής εποχής. Το έργο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν λάβουμε μάλιστα υπόψη μας ότι είναι το μοναδικό έργο που ασχολείται ειδικά μ' αυτό το θέμα ύστερα από τη δημοσίευση της μελέτης του W. S. Fergusson *Hellenistic Athens* το 1911. Η πρόσφατη λοιπόν εμπειριστατωμένη και λεπτομερέστατη έρευνα του J. Mikalson συμπληρώνει την παλιά αλλά κλασική πλέον μελέτη του W. S. Ferguson, καθώς στηρίζεται σε κείμενα συγγραφέων της εποχής που μελετήθηκαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων (π.χ. Μενάδρου, *Δύσκολος*, 1959), όπως και στα Αποσπάσματα (ή Σπαράγματα), τα οποία προέρχονται από την κλασική πλέον κριτική έκδοση του T. Kock, *Comicorum Atticorum Fragmenta*, Leipzig 1880-1881, αλλά και από τη νεότερη των R. Kassel - C. Austin, *Poetae Comici Graeci*, Berlin 1983. Η εικόνα της εποχής ολοκληρώνεται πλήρως με την αξιοποίηση των αντίστοιχων χρονολογικά επιγραφών και των αρχαιολογικών ευρημάτων που ανακαλύφθηκαν και μελετήθηκαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων. Μ' αυτό τον τρόπο καλύπτεται στον τομέα της έρευνας ένα κενό ογδονταεπτά χρόνων που παρουσιάζεται στη μελέτη της θρησκευτικής ζωής της πόλης των Αθηνών κατά τη διάρκεια αυτής της τόσο σημαντικής χρονικής περιόδου της αρχαιότητας.

Η ορθή και κυρίως αντικειμενική χρήση των ιστορικών δεδομένων της εποχής αποτελούν από τα βασικά προτερήματα αυτής της ερευνητικής προσπάθειας του αμερικανού μελετητή. Η μέθοδος αυτή μας επιτρέπει να συνειδητοποιήσουμε, για ακόμη μια φορά, πόσο σημαντική είναι η αντικειμενική θεώρηση και αξιολόγηση όλων αυτών των παραγόντων, προκειμένου να διαμορφώσουμε πλήρη εικόνα της θρησκευτικής κατά-

στασης που επικρατεί σε μια ορισμένη χρονική περίοδο. Μ' αυτό τον τρόπο αποφεύγουμε την παγίδα των γενικεύσεων και των παρανοήσεων, οι οποίες οδηγούν σε λανθασμένα και μοιραία πολλές φορές για την έρευνα αποτελέσματα.

Η σπουδαιότητα αυτής της μελέτης ενισχύεται αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι συμπληρώνει παράλληλα και όσες μελέτες δημοσιεύθηκαν πρόσφατα: μελέτες με θέμα τη θρησκευτική, πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή των Αθηνών (R. Parker, *Athenian Religion. A History*, Oxford 1996 και Chr. Habicht, *Ελληνιστική Αθήνα* [μτφρ. Γ. Κοίλης], Αθήνα 1998). Πρέπει να επισημάνουμε ωστόσο ότι η μελέτη του Chr. Habicht ασχολείται εξ ολοκλήρου με την κατάσταση που επικρατεί στην Αθήνα των ελληνιστικών χρόνων, σ' αντίθεση με τη μελέτη του R. Parker η οποία αναφέρεται στη θέση της θρησκείας από την εποχή των λεγόμενων «Σκοτεινών αιώνων» (μέσα του 12ου - τέλος του 10ου αι· επίσης 9ος και 8ος αι. π.Χ.) έως το τέλος των ελληνιστικών χρόνων.

Ο Mikalson ενδιαφέρεται κυρίως να εξετάσει τη θρησκεία που επικρατεί στην πόλη των Αθηνών από τη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.) έως την κατάληψη της πόλης από τους Ρωμαίους του Σύλλα (86 π.Χ.). Ο ερευνητής θεωρεί πως είναι απαραίτητο να μελετήσει την κατάσταση που δημιουργείται αμέσως μετά την ήττα των Αθηναίων στη μάχη της Χαιρώνειας, διότι το ιστορικό αυτό γεγονός δημιουργεί μια νέα πραγματικότητα με επιπτώσεις στη πολιτική, οικονομική καθώς επίσης και στη θρησκευτική ζωή των Αθηνών. Φυσικά η ιστορία της Αθήνας δεν τελειώνει με τη μάχη της Χαιρώνειας. Από την επικράτηση των Μακεδόνων ως την ολοσχερή κατάλυση της ανεξαρτησίας της από τους Ρωμαίους η πόλη συνεχίζει να διατηρεί την αίγλη της πνευματικής μητρόπολης όπως και στα κλασικά χρόνια. Αυτή η πνευματική καταξίωση ενισχύεται και από τις προσπάθειες των ίδιων των Αθηναίων, οι οποίοι γι' αυτό τον λόγο, κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής, επιδιώκουν αλλαγές στον τρόπο σκέψης και οργάνωσης της θρησκευτικής ζωής τους, ώστε να ενισχύσουν την αναζωπύρωση των πατροπαράδοτων αξιών που ατονούν κυρίως μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου. Το ένδοξο παρελθόν και οι παραδοσιακές αξίες της πόλης αποτελούν τον βασικό παράγοντα για να ξεπεράσουν την κρίσιμη κατάσταση και να ανασυστήσουν το χαμένο μεγαλείο τους.

Ως υπόδειγμα μάλιστα για τις προσπάθειες των Αθηναίων να αποκαταστήσουν τη θρησκεία της πόλης τους κατά τὰ πάτρια λειτουργεί η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Λυκούργου (336/5-324 π.Χ.). Πρόκειται για μια προσπάθεια χαρακτηριστική για ανάλογες εποχές, στις οποίες παρατηρείται κρίση αξιών και αναζητούνται μέσα σωτηρίας και υπέρβασης της κρίσης στις αξίες του παρελθόντος. Κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής κεντρικό ρόλο διαδραματίζουν οι λατρείες των πατρών θεοτήτων πάνω στην Ακρόπολη των Αθηνών. Οι προσπάθειες των Αθηναίων

δεν κατόρθωσαν να ολοκληρωθούν, εξαιτίας των ιστορικών καταστάσεων που σηματοδοτούν ολόκληρη την ελληνιστική εποχή. Παρ' όλ' αυτά το πλήθος των μαρτυριών της εποχής αυτής επιτρέπει να κατανοήσουμε ότι η παραδοσιακή θρησκεία της αθηναϊκής πολιτείας συνεχίζει να αποτελεί ισχυρό παράγοντα που διαμορφώνει, σε τόσο κρίσιμη μάλιστα εποχή, τον τρόπο σκέψης και την πίστη του ευσεβούς πολίτη. Η ενότητα της πολιτικής και της θρησκευτικής ζωής που χαρακτηρίζει την πόλη-κράτος κατά τη διάρκεια των κλασικών χρόνων συνεχίζει να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο ακόμη και κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής. Ο θεσμός της «ευεργεσίας», που βασιίζεται κυρίως στη συστηματική βοήθεια των πλουσίων της εποχής, παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή της πόλης των Αθηνών, καθώς επίσης και των υπόλοιπων πόλεων του ελληνιστικού κόσμου. Η «ευδαιμονία και σωτηρία» της πόλης είναι μια από τις βασικές αντιλήψεις που κυριαρχούν αυτή την εποχή.

Στα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου ο Mikalson ακολουθεί τη διαδοχική πορεία των γεγονότων που διαμορφώνουν τη θρησκευτική και την πολιτική ζωή της πόλης. Μ' αυτό τον τρόπο επιτυγχάνει να εντοπίσει τα στοιχεία της συνέχειας στην παράδοση της πόλης, καθώς επίσης και των μεταβολών που επέρχονται στη θρησκευτική ζωή των Αθηναίων. Ο ερευνητής θεωρεί ότι δεν διαμορφώνεται κάποια ιδιαίτερη μορφή θρησκείας κατά τη διάρκεια της λεγόμενης ελληνιστικής εποχής. Σύμφωνα πάντοτε με την άποψή του, οι κυριότερες μεταβολές σημειώνονται κατά τη διάρκεια των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων ή των λεγόμενων αυτοκρατορικών χρόνων. Ο ερευνητής ωστόσο δεν παραβλέπει το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής παρατηρούνται βαθμιαία και ορισμένα δείγματα μεταβολών στον τρόπο σκέψης και στη θρησκευτική ζωή των κατοίκων της πόλης των Αθηνών. Άλλωστε οι κάτοικοι αυτής της πόλης, παρόλο που δεν λησμονούν το ένδοξο παρελθόν της πόλης τους, ζουν σε εποχή που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μεταβατική, καθώς βρίσκεται ανάμεσα στο τέλος των κλασικών χρόνων και στην οριστική επικράτηση του Χριστιανισμού κατά τη διάρκεια της ύστερης Αρχαιότητας. Η θεώρηση της εποχής δημιουργεί τις περισσότερες φορές, κυρίως εξαιτίας των γενικεύσεων, μια λανθασμένη αντίληψη για την κατάσταση που επικρατεί στον ελληνικό χώρο. Σύμφωνα με την άποψη του ερευνητή πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί όταν εξετάζουμε τις θρησκευτικές αντιλήψεις και την πολιτική και οικονομική κατάσταση που διαμορφώνεται από το θάνατο του Αλέξανδρου το 323 π.Χ. μέχρι τη νίκη του Αυγούστου στο Άκτιο το 31 π.Χ.

Φυσικά πρέπει να έχουμε πάντοτε υπόψη μας, προκειμένου να αποφύγουμε τις γενικές και βεβιασμένες κρίσεις, ότι αυτές οι μεταβολές, παρόλο που επηρεάζουν, δεν μεταβάλλουν τον χαρακτήρα της αθηναϊκής θρησκείας. Αυτό μπορούμε να το κατανοήσουμε κυρίως αν λάβουμε υπόψη μας ορισμένα χαρακτηριστικά που αποτελούν τους ρυθμιστικούς παράγοντες της κοινωνικής, καθώς επίσης της

θηρσκευτικής ζωής της πόλης. Ανάμεσά τους συγκαταλέγεται ο θεσμός της «εφηβείας» κατά τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ., που λειτουργεί σύμφωνα με τα πρότυπα των προηγούμενων εποχών. Η σπουδαιότητα λοιπόν του θεσμού διατηρείται ακόμη και στην περίπτωση που παρατηρούνται για πρώτη φορά μεταβολές κατά τη διάρκεια του 2ου αι. π.Χ. Τότε περιορίζεται η διετής θητεία των αθηναίων εφήβων σε ένα έτος και επίσης εισχωρούν στο σώμα των εφήβων, για πρώτη φορά, και ξένοι πολίτες (123/2 π.Χ.). Αυτό το γεγονός μπορεί να θεωρηθεί ως μια ακόμη απόδειξη του σημαντικού ρόλου των ξένων στη ζωή της πόλης των Αθηνών.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό δείγμα των μεταβολών που εμφανίζονται στη θρησκευτικο-κοινωνική ζωή της πόλης κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής είναι και η θεοποίηση των ηγεμόνων. Την πιο αντιπροσωπευτική περίπτωση αυτής της νέας τάσης, που εμφανίζεται και εδραιώνεται με την έναρξη των ελληνοιστικών χρόνων, αποτελεί η θεοποίηση του Δημητρίου του Φαληρέα και κυρίως του Δημητρίου του Πολιορκητή. Η λατρεία θεοποιημένων ηγεμόνων δεν διαρκεί για μεγάλο χρονικό διάστημα· η λατρεία του τελευταίου διαρκεί μόλις στα χρόνια 307/6-28 π.Χ. Ακόμη όμως και τότε οι Αθηναίοι κρατούν μια ιδιόρρυθμη στάση σε σχέση με τους κατοίκους άλλων πόλεων του ελληνοιστικού κόσμου. Δεν θεοποιούν τους ηγεμόνες επειδή τους θεωρούν αθάνατους, σαν τους πατρώους ολύμπιους θεούς, αλλά λόγω πολιτικών σκοπιμοτήτων και, κυρίως, διότι τους βοηθούν να ξεπεράσουν τα προβλήματα και τις δύσκολες συγκυρίες που αντιμετωπίζουν όλο και περισσότερο κατά τη διάρκεια μιας τόσο αντίξοχης εποχής.

Στο πλαίσιο των νέων αντιλήψεων που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη θρησκευτική ζωή της πόλης εντάσσεται και η προσωποποίηση και, παράλληλα, θεοποίηση αφηρημένων αρχικά εννοιών. Η τάση αυτή εμφανίζεται ήδη από την έναρξη του 5ου, αλλά κορυφώνεται κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 4ου π.Χ. αι. Σχετίζεται με τη συνήθεια των ανθρώπων να προσωποποιούν αφηρημένες συνήθως έννοιες που επηρεάζουν καθοριστικά τη ζωή τους, καθιστώντας τες έτσι πιο προσιτές και οικείες. Ενδεικτική αυτής της νοοτροπίας είναι είναι η εγκαθίδρυση το 229 π.Χ. στην Αθήνα της λατρείας του Δήμου και των Χαρίτων. Η δημοκρατία, η ειρήνη, η ευνομία και ο πλούτος της πόλης εξαρτώνται, σύμφωνα με τις αντιλήψεις των Αθηναίων, από την απόλυτη δύναμη των εννοιών αυτών. Άλλωστε οι παραπάνω έννοιες είναι άρρηκτα δεμένες με τη ζωή κάθε ευνομούμενης πολιτείας. Πρέπει να τονίσουμε όμως ότι, ακόμη και σ' αυτήν την περίπτωση, η νέα λατρεία διατηρεί ιδιαίτερους δεσμούς με τους πατρώους θεούς της Αθήνας.

Ένα ακόμη γεγονός που επιδρά αποφασιστικά στη θρησκευτική ζωή όχι μόνο των Αθηναίων αλλά και των κατοίκων των υπόλοιπων ελληνικών πόλεων είναι η εμφάνιση των ανατολικών λατρειών (μικρασιατικών, θρακικών και κυρίως αιγυπτιακών). Φυσικά δεν πρέπει να διαφεύγει από την προσοχή μας η σημασία του μακροχρόνιου αποκλεισμού (322-229 π.Χ.) της πόλης των Αθηνών στον Περγαία από τους Μακεδόνες. Το ιστορικό αυτό γεγονός αποτελεί παράγοντα καθοριστικής σημασίας αφού διαμορφώνει τις σχέσεις των Αθηναίων προς όλες αυτές τις λατρείες. Το γεγονός αυτό καθώς και οι παραδοσιακοί δεσμοί της πόλης με την πατροπαράδοτη θρησκεία τους αποτελούν τους κυριότερους λόγους παρεμπόδισης, κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής, της εισόδου των ξένων λατρειών που εμφανίζονται στο περιβάλλον του Περγαία ήδη από το τέλος των κλασικών χρόνων αλλά κυρίως με την έναρξη των ελληνοιστικών χρόνων. Το επίγειο των Αθηνών αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα κοσμοπολιτικά κέντρα του μεσογειακού χώ-

ρου. Αρχικά οι οπαδοί των επεισακτων λατρειών εκπληρώνουν τις θρησκευτικές τους ανάγκες στα στενά και περιορισμένα πλαίσια των ιερών αλλά και των λατρευτικών τους θιάσων που φροντίζουν να ιδρύσουν στον Πειραιά από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής τους. Για μεγάλο χρονικό διάστημα οι οπαδοί αυτών των λατρειών παραμένουν ξένοι, μιλούν μια ακατανόητη για τους Έλληνες γλώσσα και ακολουθούν ένα ξένο και παράξενο για τους ντόπιους λατρευτικό τυπικό.

Οι λατρείες αυτές και κυρίως οι αιγυπτιακές θεότητες φαίνεται να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην καθημερινή ζωή των Αθηναίων κυρίως αμέσως μετά την περίοδο κατάληψης της Δήλου (167/6-86 π.Χ.). Στο περιβάλλον του ιερού αυτού νησιού, ενός από τα πιο σημαντικά κοσμοπολιτικά κέντρα του μεσογειακού χώρου, γνωρίζουν τις ξένες αυτές λατρείες και προσελκύονται από το εξωτικό τυπικό τους· παράλληλα όμως επενεργεί και το ίδιο περιβάλλον, που αναγκάζει αυτές τις λατρείες να διαμορφώσουν το ανατολικό τυπικό τους σύμφωνα με τις αρχές της *interpretatio graeca*. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της μεταβολής είναι ο ναός του Σάραπη, πριν από την κατάκτηση της νήσου από τους Αθηναίους (*Σαραπίο Α*) ο οποίος διακρίνεται για τον κατεξοχήν αιγυπτιακό χαρακτήρα του τυπικού του σ' αντίθεση με το *Σαραπίο C*, που ακολουθεί τα δεδομένα του ελληνικού τρόπου σκέψης. Είναι άλλωστε η εποχή κατά την οποία οι ξένες θεότητες ταυτίζονται με ομόλογες θεότητες του ολύμπιου πανθέου. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα σ' αυτή την περίπτωση αποτελεί η θεά Ίσιδα, καθώς αυτήν την εποχή επιτυγχάνεται η πλήρης ταύτισή της με την κορυφαία ελληνική θεότητα της γεωργίας, τη Δήμητρα, με αποτέλεσμα να αποτελεί το «έτερο εγώ» της στη θρησκευτική ζωή των Αθηναίων, αλλά και των υπόλοιπων κατοίκων του ελληνικού, και αργότερα του ελληνορωμαϊκού κόσμου.

Οι Αθηναίοι συνεχίζουν να λατρεύουν τις ίδιες θεότητες ακόμη και όταν επιστρέφουν στην πατρίδα τους. Έτσι οι ναοί αυτών των ξένων λατρειών, και κυρίως των αιγυπτιακών θεοτήτων, κάνουν την εμφάνισή τους στο περιβάλλον της πόλης των Αθηνών. Παράγοντες για την είσοδό τους στη λατρευτική ζωή αποτελούν αφενός η πολιτική κυρίαρχη θέση των Πτολεμαίων και αφετέρου η κυρίαρχη θέση των αιγυπτίων εμπόρων στην οικονομική και πολιτική ζωή της πόλης. Φυσικά δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι ακόμη και σ' αυτήν τη χρονική περίοδο οι λατρείες αυτές, παρά το διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό προτίμησής τους από τους πολίτες, συνεχίζουν να βρίσκονται σε υποδεέστερη θέση σε σχέση με την πατροπαράδοτη θρησκεία των Αθηναίων. Αυτό γίνεται φανερό και από την ακμή που παρουσιάζουν οι παραδοσιακές λατρείες των ολυμπίων θεοτήτων και κυρίως οι παραδοσιακές λατρείες των «μυστικών» θεοτήτων (π.χ. του Διόνυσου) και της κορυφαίας ελληνικής μυστηριακής λατρείας της Ελευσίνας. Η ακμή αυτή συντελεί στη διαμόρφωση του «μυστικού» τυπικού πολλών ξένων λατρειών (π.χ. των αιγυπτιακών θεοτήτων, της Κυβέλης και του Άττη) σε «μυστηριακό», με βάση τη μυστηριακή μορφή της ελευσίνας λατρείας. Αυτή η μεταβολή συντελείται κυρίως κατά τη διάρκεια του 1ου αι. μ.Χ.

Το «πνεύμα της εποχής» φαίνεται και από την κυρίαρχη θέση που αποκτά ο σύλλογος των «τεχνιτών» του Διόνυσου στην πολιτική και κυρίως στη θρησκευτική ζωή της πόλης. Ακόμη και σ' αυτήν τη διαρκώς μεταβαλλόμενη και πολυτάραχη εποχή οι σχέσεις θρησκείας και πολιτικής συνεχίζουν να είναι ιδιαίτερα στενές. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές από ένα ψήφισμα του θιάσου των «τεχνιτών» του Διόνυσου προς τη Δήμητρα (117/6 π.Χ.) και από το κείμενο της Αρεταλογίας της

Μαρώνειας, που απευθύνεται στη θεά Ίσιδα. Στην προκειμένη περίπτωση δεν πρόκειται για την κλασική αιγυπτιακή μορφή της θεάς αλλά για τη συγκρητιστική της Ίσιδας-Δήμητρας. Κοινός παρανομαστής ανάμεσα σ' αυτά τα κείμενα δεν είναι μόνο το ότι απευθύνονται σε δύο θεότητες με ομόλογες ιδιότητες, αλλά και ο τονισμός της πολισμικής υπεροχής των Αθηνών. Είναι ένα θέμα που τονίζεται για ακόμη μια φορά μετά την κλασική εποχή και τον 4ο π.Χ. αιώνα. Η κανονική θρησκευτική και πολιτική ροή της ζωής της πόλης διακόπτεται, όπως σημειώθηκε, με την καταστροφή της από τους Ρωμαίους του Σύλλα (86 π.Χ.).

Εγκαταλείποντας το θέμα της έρευνας και περνώντας στα μεθοδολογικά ζητήματα, αξίζει να αναφέρουμε την πλούσια βιβλιογραφία του βιβλίου, καθώς και τους εμπειριστατωμένους συγκριτικούς πίνακες επιγραφών, που βασίζονται σε προηγούμενες μελέτες ερευνητών. Σ' αυτό το σημείο, όμως, πρέπει να αναφέρουμε ότι σ' αυτήν την τόσο διεξοδική μελέτη της θρησκευτικο-πολιτικής ζωής των Αθηνών, δεν λαμβάνονται υπόψη η τόσο σημαντική μελέτη του R. Parker, που αναφέραμε προηγουμένως, καθώς επίσης και το βιβλίο της P. Pakkanen, *Interpreting Early Hellenistic Religion. A Study Based on the Mystery Cult of Demeter and the Cult of Isis* [Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, 3], Helsinki 1996, που αναφέρεται στη θρησκευτική και πολιτική ζωή της Αθήνας κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής, εμμένοντας κυρίως στη σημασία και στους παράγοντες διαμόρφωσης της λατρείας της Ίσιδας στον ελληνικό χώρο, καθώς επίσης και στις συνθήκες που δημιουργούνται στη θρησκευτική ζωή της πόλης, μετά την είσοδο της λατρείας των αιγυπτιακών θεοτήτων στην πόλη. Αξίζει να αναφέρουμε ότι πρόκειται για δύο υποδειγματικές μελέτες που μας βοηθούν να αποκτήσουμε πλήρη και σαφή εικόνα της θρησκευτικής ζωής των Αθηνών, καθώς επίσης και της αρχαιοελληνικής θρησκείας σ' αυτήν τη μεταβατική ιστορική περίοδο. Φυσικά το γεγονός αυτό δεν μειώνει την ιδιαίτερη σημασία και τη συμβολή της μελέτης του Jon Mikalson. Πρόκειται για ερευνητή που γνωρίζει να τιθασεύει με επιτυχία το πλήθος των πηγών (οι οποίες μάλιστα έχουν εμπλουτισθεί ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών) και να κατορθώνει να ολοκληρώνει το σκοπό του με ιδιαίτερη επιστημονική δεξιότητα. Αυτό φαίνεται άλλωστε και από την κριτική στάση που κρατά απέναντι στους κλασικούς πλέον μελετητές της σύγχρονης έρευνας της αρχαίας ελληνικής θρησκείας και της ιστορίας της εποχής (όπως π.χ. οι H. S. Versnel και P. Green), σε θέματα που θεωρούνται καθοριστικά για τη διαμόρφωση του «πνεύματος της εποχής».

Τα παραπάνω επιτρέπουν να αξιολογήσουμε αυτό το έργο ως μια χρησιμότερη έρευνα που ασχολείται με ορθό τρόπο με θέματα δύσβατα και με μian εποχή που επηρεάζει καθοριστικά την πορεία των ιστορικών και θρησκευτικών γεγονότων μεταγενέστερων εποχών. Σ' αυτήν την εποχή διαμορφώνεται άλλωστε ένα ιδιαίτερο πολιτιστικό κλίμα, το οποίο αρχίζει με την κατάκτηση της πόλης από τους Ρωμαίους και ολοκληρώνεται

κατά τη διάρκεια των λεγόμενων αυτοκρατορικών χρόνων. Γι' αυτό τον λόγο αναμένουμε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και την προσεχή μελέτη του, η οποία σύμφωνα με τη δηλωμένη του πρόθεση, πρόκειται να εξετάσει τη θρησκευτική ζωή της πόλης των Αθηνών κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων ως την οριστική επικράτηση του Χριστιανισμού, που αποτελεί τη νέα θρησκευτική πραγματικότητα για τους ανθρώπους της ύστερης αρχαιότητας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΧΗΣ

Douglas Kidd, Aratus Phaenomena. Edited with Introduction, Translation and Commentary [Cambridge Classical Texts and Commentaries, 34], Cambridge University Press 1997, σελ. xxiii + 590.

Ένα εξαιρετικό έργο στα πλαίσια μιας αξιόλογης σειράς, το βιβλίο του καθ. D. A. Kidd έρχεται ως επιστέγασμα του αυξημένου ενδιαφέροντος που παρατηρείται τελευταία για έναν ποιητή¹, ο οποίος θεωρείται πάντα (εσφαλμένα) ως μια από τις ελάχιστες μορφές της ελληνιστικής ποίησης.

Το βιβλίο αποτελείται από τον πρόλογο του συγγρ., την εισαγωγή (της οποίας προηγείται ο βιβλιογραφικός κατάλογος), το κείμενο (με αντικριστή την αγγλική μετάφραση), τα σχόλια και τρεις καταλόγους.

Μετά την πλούσια και μεθοδικά οργανωμένη βιβλιογραφία (σσ. xii-xxiii), η Εισαγωγή που ακολουθεί (σσ. 1-68) παρέχει τα πορίσματα της προγενέστερης έρευνας γύρω από τη ζωή και το έργο του ποιητή από τους Σόλους· μετά τα ήδη γνωστά για τον Βίο του ποιητή που περιέχονται στο πρώτο κεφ. («Life of Aratus», σσ. 3-5), ακολουθεί στο δεύτερο κεφ. («The Phaenomena», σσ. 5-12) η παρουσίαση της δομής του έργου (πρβ. την αντίστοιχη που παρουσίασε ο Martin στις σσ. xxiii-xxiv της έκδοσης του 1957), σχολιάζεται με συντομία η σχέση του κειμένου με το ησιόδειο πρότυπο και το είδος της διδακτικής ποίησης και ανιχνεύεται το θέμα της πιθανής αλληλεξάρτησης των *Φαινομένων* και του *Ύμνου εις Δία* του Κλεάνθη· στο τρίτο κεφ. («The Astronomy and Weather Signs», σσ. 12-13) καταγράφονται χωρία της προγενέστερης ποίησης που περιέχουν αστρονομικές αναφορές, περιγράφονται τα βασικά χαρακτηριστικά του έργου συγγραφέων (Μέτωνα και Ευκτήμωνα, Ευδόξου του Κνίδιου, Άταλου του Ρόδιου, Ίππαρχου από τη Νίκαια) που σχετίζονται με το κείμενο και τον υπομνηματισμό των *Φαινομένων* και διερευνάται η σχέση του κειμένου με το έργο του [Θεοφράστου] *Περί Σημείων*· στο τέταρτο κεφ. («Language, Style and the Hexameter», σσ. 23-36) περιγράφεται η πρωτότυπη χρήση της γλώσσας από τον Άρατο και παρουσιάζονται τα

Ευχαριστώ τον επόπτη μου κ. Γ. Γιαννάκη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του.

1. Βλ. την εκτενή βιβλιογραφία της περιόδου 1966-1992 για τον Άρατο και τα *Aratea* από τον M. Erren στο *Lustrum* 36 (1994) 189-284.

στοιχεία που συνθέτουν το ιδιαίτερο ποιητικό ύφος του· το επόμενο κεφ. («Contemporary and Later Poets», σσ. 36-43) ανιχνεύει επιγραμματικά μόνο τη σχέση του Αράτου με Έλληνες (Καλλίμαχο, Απολλώνιο Ρόδιο και Θεόκριτο) και Λατίνους ποιητές (Βεργίλιο, Οράτιο και Οβίδιο), ενώ στο έκτο κεφ. («Scholia and Commentators», σσ. 43-48) περιγράφονται οι αράτειες σπουδές στην αρχαιότητα και τους Μέσους χρόνους. Το έβδομο και τελευταίο κεφ. («Text and Manuscripts», σσ. 49-68) έχει να κάνει με την ιστορία του κειμένου και την παράδοσή του· ενδιαφέρον είναι το υποκεφ. όπου περιγράφονται οι πάπυροι που σώζουν αποσπάσματα του ποιήματος (σσ. 49-52), όπως επίσης και το υποκεφ. που ερμηνεύει τη σχέση των Φαινομένων με το κείμενο του *Aratus Latinus* (σσ. 52-55· ο συγγρ. έχει στηριχτεί στη μελέτη του Le Bourdellès, *L'Aratus Latinus. Étude sur la culture et la langue latine dans le Nord de la France au VIIIe siècle*, Université de Lille, 3, 1985). Όσον αφορά την χειρόγραφη παράδοση, ο συγγρ. είχε το προνόμιο να λάβει υπόψη του για πρώτη φορά το χφ. *Edinburgensis Adv. 18.7.15* που ανήκε στον Μάξιμο Πλανούδη (καταλογογραφείται ως E στα sigla της παρούσης έκδοσης)· χρησιμοποιήθηκαν συνολικά μόνο δεκατέσσερα χφ., τα οποία προφανώς ο συγγρ. έκρινε ως τα πιο αξιόπιστα από τα πενήντα που έχει καταγράψει ο Martin στο *Histoire du texte*· αυτά τα συγκεκριμένα χφ. περιγράφονται, χρονολογούνται και γίνονται —σε ελάχιστες περιπτώσεις— και ταυτίσεις των γραφέντων τους (σσ. 60-68). Τα συμπεράσματα του συγγρ. σχετικά με την κατάταξη των χφφ. στηρίζονται στο έργο του Martin πάνω στην ιστορία του κειμένου, στο οποίο παραπέμπει αυτόν που ενδιαφέρεται να συμβουλευθεί τα επιμέρους στέμματα που παραθέτει ο Martin.

Η Εισαγωγή απευθύνεται κυρίως στον μη-ειδικό στον Άρατο, για τον οποίο θα είναι αρκετά διαφωτιστική. Δεν έχει δοθεί η ανάλογη έμφαση στην χφφ. παράδοση και τις αρχαίες πηγές και θεωρούνται ως δεδομένα τα συμπεράσματα του Martin (*Histoire du texte des Phenomenes d'Aratos*, Paris 1956) και σε μικρότερο βαθμό του E. Maass (*Commentariorum in Aratum reliquiae*, Berlin 1898). Ο συγγρ. θα έπρεπε να ερευνήσει ίσως με περισσότερες λεπτομέρειες την ιστορία του κειμένου στην βυζαντινή περίοδο και ιδιαίτερα τον 13ο αι., εφόσον τότε χρονολογείται το χφ. *Edinb. Adv. 18.7.15*, που ανήκε στον Μάξιμο Πλανούδη, ο οποίος είχε περιλάβει τα Φαινόμενα στη διδασκαλία της αστρονομίας. Θα έπρεπε ίσως να επιχειρηθεί να απαντηθεί το ερώτημα γιατί ο αρχαίος κόσμος εκτίμησε περισσότερο το έργο του Αράτου από το πρωτότυπο του Ευδόξου και ποιои παράγοντες συντέλεσαν —παράλληλα με την ευρύτατη αποδοχή των Φαινομένων— στην απώλεια των έργων του δεύτερου. Η ενότητα η σχετική με την επίδραση του ποιητή σε σύγχρονους και μεταγενέστερους του ποιητές περιγράφει το θέμα ακροθιγώς.

Οι αλλαγές, μικρότερης ή μεγαλύτερης σημασίας, που ο συγγρ. εισήγαγε στο κείμενο είναι περισσότερες από εκατό και αφορούν κυρίως γραφές που λαμβάνονται από τα χφφ. (είναι ενδεικτικό ότι σε πολλές περιπτώσεις ταυτίζονται με εκείνες του Maass). Ο συγγρ. ακολουθεί την

ορθή πρακτική του σεβασμού της χειρόγραφης παράδοσης, εισάγοντας επιλεκτικά και με ιδιαίτερη προσοχή στο κείμενό του τις εικασίες άλλων ερευνητών, ενώ συγχρόνως εκτιμά την μαρτυρία των λατινικών μεταφράσεων του κειμένου ως σχετικά μη αξιόπιστη (βλ. σσ. 205, 326). Οι αλλαγές επίσης που έχουν γίνει στη στίξη του κειμένου είναι σημαντικές και όχι λίγες (πρβ. τα σχόλια του συγγρ. στον στ. 324, σ. 305 και στ. 469-479, σσ. 350-51). Το κείμενο συνοδεύεται από πλούσια *testimonia* και από μια ικανοποιητική συλλογή από παραπομπές σε κείμενα με αστρονομικό ή προγνωστικό ενδιαφέρον.

Παραθέτουμε αλλαγές σε χαρακτηριστικά σημεία των *Φαινομένων*: στον στ. 33 ο συγγρ. τυπώνει *Λύκτω* (πρόταση του Grotius), με την έμμεση υποστήριξη του Ησιόδου *Θεογ.* 477², αντί των *Δίκτω*, *Δίκτη* των χφφ. και των εκδοτών (*δίκτω* Maass)· παρ' όλο που το *Λύκτω* βρίσκεται σε συμφωνία με τα συμφραζόμενα και η πιθανή φθορά του σε *Δίκτω* ή *Δίκτη* εξηγείται παλαιογραφικά αρκετά ικανοποιητικά, θεωρούμε ότι η μαρτυρία των χφφ. και της υπόλοιπης παράδοσης (σχόλια στον Άρατο στ. 33, Απολλώνιος Ρόδιος 1.508-509, 1.1129-1130, Καλλίμαχος *Ύμνος εις Δία* 4-7) είναι καθοριστική υπέρ του *Δίκτω*, το οποίο πρέπει να διατηρηθεί. Στον στ. 66 τυπώνει, ακολουθώντας τα χφφ., ως δύο λέξεις το όνομα του αστερισμού *έν γόνασιν*, που παύει με αυτό τον τρόπο να αποτελεί κύριο όνομα, όπως το έχει εισαγάγει ο Bekker (*Εγγόνασιν* Bekker, Maass: *Ένγόνασιν* Martin)· τα συμφραζόμενα και η υπόλοιπη παράδοση όμως ευνοούν το κύριο όνομα (*Εγγούνασι* στον στ. 37 του ανώνυμου —ψευδο-Εμπεδόκλειου— ποιήματος *Σφαίρα*, Maass, *Commentariorum in Aratum reliquiae*, σ. 158, *Έν γούνασιν* και *Ενγόνασιν* στα σχόλια στον Άρατο στ. 69), που προτιμούμε και εμείς, παρ' όλο που η τροπή του ε σε κεφαλαίο μπορεί να θεωρηθεί ως εύκολο λάθος. Ανάλογα, πρέπει στους στ. 217 και 221 το κύριο όνομα *Ίππουκρήνης* του Voss σε *Ίππου κρήνης* και το *Ίππουκρήνην* του Bekker σε *Ίππου κρήνην*, σε συμφωνία με τα χφφ.: παρ' όλο που η διόρθωση αυτή φαίνεται μορφολογικά σωστή, θα προτιμούσαμε το όνομα ως μια λέξη. Στον στ. 124 επαναφέρει τη γραφή *τεξείσθε* που παραδίδεται από το σύνολο των χφφ.: ο Martin είχε εσφαλμένα —κατά τη γνώμη μας— δεχτεί την εικασία του Kaibel *τέκνα τεκεισθε* (πρβ. Defradas, *REG* 70 1957: 276), γραφή που υποστηρίζεται βέβαια από τον στ. 127 του ομηρικού Ύμνου στην Αφροδίτη, *σοί δ' άγλαά τέκνα τεκεισθαι*. Ο συγγρ. θέτει στον στ. 482 το οριστικό άρθρο *τά* (*έν δέ τά Kidd: έν δέ τε* Maass, Martin), το οποίο, εκτός από το χφ. Μ και τον Ίππαρχο, παραδίδει και ο πάπυρος Π 1 (P. Hamb. 121), σύμφωνα με την πρακτική του Αράτου να το προτάσσει πριν από ονόματα· το υιοθέτησε επίσης δικαιολογημένα και στον στ. 155 (*τά ηδά*) ακολουθώντας τα χφφ., τα σχόλια και τον Στράβωνα, αντί του *τε* που είχε εισαγάγει ο Maass. Ο συγγρ. τύπωσε —ορθά κατά τη γνώμη μας— στον στ. 548 το ρήμα *άστερόωνται* των χφφ., αντί του *άστερόεντες* που υιοθέτησαν οι υπόλοιποι εκδότες από τον Πλούταρχο, ο οποίος παραθέτει τον στίχο· η γραφή φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τον πάπυρο Π 6 (P. Vindob. G. 40603), στον οποίο το *άστερω* διαβάζεται με σχετική σιγουριά³. Η ευφυής

2. Ο συγγρ. εισηγήθηκε τη γραφή στο CQ 31 (1981) 357-358.

3. Υπέρ της αποδοχής του ρήματος έχει επιχειρηματολογήσει ήδη ο Kramer στο ZPE 49 (1982) 69-71.

εικασία καμάτων του Reeve⁴ που ο συγγρ. προτίμησε στον στ. 657 (μειρομένη καμάτων) αντί του γονάτων των χφφ., των σχολίων και του *Aratus Latinus*, συμφωνεί με τα συμφραζόμενα του μύθου της Κασσιέπειας και μετατρέπει την αστρονομική παρατήρηση για τη θέση του αστερισμού σε μικρό μυθολογικό σχόλιο, ενώ συνδυάζεται και επεξηγείται με την επόμενη αιτιολογική πρόταση δίνοντας έτσι καλύτερο νόημα· η ομόφωνη υποστήριξη όμως της γραφής γονάτων από την άμεση και έμμεση παράδοση θα πρέπει να μας κάνει επιφυλακτικούς. Πολύ σωστά ο συγγρ. δέχεται μετά τον Voss, στον στ. 685-6 την εικασία του Spitzner (*De versu Graecorum heroico*, Lipsiae 1816: 150-1) οὐδ' ἔτι και τυπώνει οὐδ' ἔτι Περσεύς, / οὐδ' ἔτι ἄκρα κόρυμβα μένει πολυτερέος [sic] Ἄργου· στο σημείο αυτό τα χφφ. ομόφωνα παραδίδουν οὐδέ τι, το οποίο σαφώς δεν δίνει εξίσου καλό νόημα. Στον στ. 893 η αποδοχή του ὑπὸ Καρκίνω ὕγη λ ἄζει ως ρήματος σε τμήση, βρίσκει αντίθετο τον συγγρ., ο οποίος θεωρεί ότι η πρόθεση θα πρέπει να συνταχθεί με το όνομα Καρκίνω· παρά τα επιχειρήματά του (πρβ. τα σχόλιά του) κρίνουμε ότι το αμάρτυρο στην υπόλοιπη παράδοση σύνθετο ρήμα⁵ είναι εξίσου κατάλληλο στα συμφραζόμενα, ενώ η δοτική Καρκίνω περιγράφει επακριβώς τη θέση της Φάτνης (ο ίδιος ο συγγρ. στα εισαγωγικά σχόλια γι' αυτή την ομάδα αστερών στην σ. 480 ορίζει ότι η Φάτνη είναι ένας θολός αστερισμός στο κέντρο του Καρκίνου). Στον στ. 927 δέχεται πολύ σωστά την πρόταση του Voss ἐπιλευκαίνωνται· ο Martin είχε ακολουθήσει τα χφφ. (ὕπολευκαίνωνται), παρ' ὅλο που είχε υπόψη του τη μαρτυρία του Φιλόπονου και ορισμένων πάπυρων που στηρίζουν την πρόταση του Voss (για τις ποικίλες γραφές που προσφέρουν οι πάπυροι βλ. το κριτικό υπόμνημα του υπό συζήτηση βιβλίου και τις σσ. 49-52 της Εισαγωγής). Στον στ. 950 ο συγγρ. υιοθετεί από τον πάπυρο Π 3 (P. Brit. Mus. 484E) τη λέξη κύματος αντί χείματος, ακολουθώντας τον Ludwig, «Die Phainomena Arats als hellenistische Dichtung» *Hermes* 91 (1963) 425-448· η διόρθωση στηρίζεται από αρκετά χωρία έργων της ελληνικής και λατινικής γραμματείας που παρατίθενται στο υπόμνημα, ενώ η παραδομένη στα χφφ. γραφή χείματος εισάγει μια πρόγνωση που είναι εκτός θέσεως στο σημείο αυτό του κειμένου· θα πρέπει παρ' ὅλα αυτά να είμαστε επιφυλακτικοί ως προς την αποδοχή της διόρθωσης. Δεν συμφωνούμε με την επαναφορά στον στ. 1127 της παραδομένης από τα χφφ. γραφής λέχος, την οποία δέχονται οι Mair και Zanponi, ενώ οι υπόλοιποι εκδότες αποδέχθηκαν την διόρθωση του Voss λόχος, λέξη η οποία παραδίδεται ως *varia lectio* στα αρχαία σχόλια. Ο συγγρ. στηρίζει την διόρθωση στη μαρτυρία του Avienus (*Arat.* 1855: lectumque Iaremque) και στην πρακτική του Αράτου να περιγράφει τη ζωή πουλιών και ζώων με ανθρώπινους όρους· ο λόχος όμως (σύμφωνα με τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις μας) ψάχνει καταφύγιο ώστε να του χρησιμεύσει ως θέση για ενέδρα (λόχος) και όχι ως φωλιά

4. Όπως αντιλαμβανόμαστε από τον πρόλογο του συγγρ. (σ. xi), η εικασία τέθηκε υπόψη του σε μεταξύ τους επικοινωνία· ίσως θα έπρεπε αυτό να εξηγηθεί στα σχόλια προς αποφυγή παρεξηγήσεων από αναγνώστες που, βλέποντας το όνομα του Reeve στο κριτικό υπόμνημα, θα το αναζητούν μάταια και στον βιβλιογραφικό κατάλογο.

5. Το *LSJ* αποδέχεται στο λ. ἡγηλάζω τον τύπο ὕφηγηλάζω, χωρίς όμως να υπάρχει το ανάλογο λήμμα, στο οποίο μας παραπέμπει (βλ. τα σχόλια του Martin στο υπόμνημα της έκδοσής του)· το σύνθετο ρήμα εμφανίζεται πάντως στο παράρτημα της έκδοσης του *LSJ* του 1996 ως αμφίβολη γραφή.

κοντά σε ανθρώπους (πρβ. Οππιανού *Κυνηγετικά* 3.308-313). Το λάθος ήταν εύκολο να προκύψει και το διευκόλυνε η ύπαρξη του *σκέπαος χατέοντι* εοικώς στον προηγούμενο στίχο (1126)⁶.

Ο ίδιος ο συγγρ. εισηγείται εννέα διορθώσεις· στον στ. 73 τρέπει το νότω ύποστρέφεται των χφφ. σε νότω ύπο στρέφεται: ο συγγρ. θεωρεί ότι η πρόθεση φέρει τη σημασία «κοντά σε κάτι» σε συμφραζόμενα όπου ένα μικρό αντικείμενο κινείται υπό την ηγετική παρουσία κάποιου μεγαλύτερου· ένα επιπλέον επιχείρημα του παρέχει η θέση των δύο αστερισμών (*Ἐν γόνασιν και Στέφανος*) στον ουράνιο θόλο. Κατά την άποψή μας η διόρθωση είναι περιττή· το σύνθετο ρήμα μαρτυρείται με ασφάλεια και μπορεί κάλλιστα να φέρει την έννοια της κίνησης υπό την ηγετική παρουσία (λόγω αστρικού μεγέθους ή μυθολογικής σπουδαιότητας) της άλλης μορφής, ενώ η ανάγκη ορισμού της θέσης του αστερισμού καλύπτεται από τη δοτική νότω. Τα παραδείγματα ανάλογου χωρισμού άλλων σύνθετων ρημάτων που παρέχει ο συγγρ. προς επίρρωση της διόρθωσής του (στ. 96, 450) είναι είτε άσχετα, είτε παραδείγματα διορθώσεων που επιβάλλονταν από τα συμφραζόμενα. Στον στ. 237 διορθώνει το πολέων (των χφφ., του Ἰππαρχου και του λατινικού *Aratus Latinus*, όπως συνάγεται από τη λαθεμένη απόδοση *urbium* = πολέων του βάρβαρου λατινικού κειμένου) σε λοιπών· η μικρή πλευρά του τριγωνικού αστερισμού *Δελτωτόν* περιγράφεται σύμφωνα με την γραφή των χφφ. ως λαμπρότερη από πολλές άλλες, ενώ κατά τον συγγρ. η σύγκριση γίνεται με τις υπόλοιπες δύο πλευρές του αστερισμού. Ο ίδιος κρίνει ότι το πολέων δεν δίνει κατάλληλο νόημα και επικαλείται χωρία από τα σχόλια (M) και (E), τα οποία παρέχουν τη γραφή *λοιπών* σε συγκριτική σχέση με τη μικρή πλευρά του αστερισμού· η σύγκριση όμως στα σχόλια έχει να κάνει με το μέγεθος της πλευράς (τα σχόλια αφορούν τους στ. 235-6: *ἰσαιομένησιν εοικὸς / ἀμφοτέραις· ἢ δ' οὔτι τόση*) και όχι με τη λαμπρότητα. Ἐνας επιπλέον λοιπόν λόγος για να διατηρήσουμε τη γραφή των χφφ. είναι ακριβώς αυτή η διαφορά μεγέθους της μικρής από τις άλλες δύο πλευρές, η οποία, αν και μικρότερη, είναι πολύ εύκολο να εντοπιστεί, καθώς είναι λαμπρότερη από πολλές άλλες, *Φαιν.* 236-7: *μάλα δ' ἔστιν ἐτοιμία / εὔρέσθαι· περὶ γὰρ πολέων εὐάστερός ἐστι* (η φωτεινότητα του αστερισμού ενισχύει την αρχαία αντίληψη ότι το δέλτα αντιπροσωπεύει το όνομα του Δία). Θεωρούμε λοιπόν ότι ο συγγρ. με τη διόρθωσή του κινδυνεύει να διορθώσει τον Ἄρατο. Αντίθετους μας βρίσκει επίσης η επέμβασή του στον στ. 268, όπου διορθώνει το *καὶ χέλυς ἦτ' ὀλίγη* των χφφ. (έτσι ο Zannoni: *καὶ χέλυς, ἦτ' ὀλίγη* Mair: *καὶ δὲ χέλυς ὀλίγη*

6. Θεωρούμε την εικόνα των στ. 1124-1128 των *Φαινομένων*, όπως και ο Ευστάθιος (πρβ. σχόλια στο ζ 130-137, Stallbaum), ανάλογη με αυτή του άγριου λιονταριού στις ομηρικές παρομοιώσεις (Λ 548-557, Μ 299-308, ζ 130-137), το οποίο, αδιαφορώντας για την ανθρώπινη παρουσία, κατεβαίνει στους βοσκότοπους για να αρπάξει κάποιο θήραμα.

Buttmann, Maass: *καὶ χέλυσ ἦδ' ὀλίγη* Voss, Martin) *σε καὶ χέλυσ ἔστ' ὀλίγη*. Όλες οι απόπειρες διόρθωσης διαταράσσουν τη σειρά των λέξεων ή παραποιούν τη χειρόγραφη παράδοση: το κείμενο, όπως παραδίδεται στα χφφ. και τα σχόλια, συνδέει την παρατήρηση για τις Πλειάδες (στ. 264) με τον αστερισμό της Λύρας (χέλυσ), ενώ επιπλέον είναι αρκετά ασφαλές και δίνει ικανοποιητικό νόημα. Θα πρέπει —κατά την άποψή μας— στο σημείο αυτό να γραφτεί: *καὶ χέλυσ, ἦ τ' ὀλίγη* (ενν. *ἔστι*), καθώς η τροπή του *ἦτ'* σε *ἔστ'* εκτός από το ότι είναι αυθαίρετη, απλουστεύει, επιπλέον, χωρίς λόγο τα ελληνικά του κειμένου. Στον στ. 276 ο συγγρ. τρέπει το *ἄλλ' ὁ μὲν* των χφφ., των σχολίων και του Ιππάρχου σε *ἄλλοθεν*, με τη στήριξη του στ. 317. Η γραφή *ἄλλ' ὁ μὲν* μπορεί να γίνει αποδεκτή ως έχει, αν συνδυαστεί με τη γραφή πτερὰ τετρήχυνται του χφ. K. (Kharkov, Charecovensis Univ. 369 = Mosquensis Synod. gr. 223, 14ος αι.) της παρουσίας έκδοσης, που διασώζεται σε παράφραση στα σχόλια (πρβ. το κριτικό υπόμνημα της έκδοσης των σχολίων του Martin) και έχει περάσει στον στ. 281 των *Aratea* του Γερμανικού· στην έκδοση του Maass, το πτερὰ τετρήχυνται είναι γραφή του ς, σύμβολο με το οποίο δηλώνονται γραφές είτε των περισσοτέρων είτε μερικών νεωτέρων χφφ. (εκτός των A και V) που δεν πάσχουν από επεμβάσεις (non interpolati), ενώ στην έκδοση του Martin η γραφή παραδίδεται σε χφφ. που καλύπτονται από το σύμβολο Υ. Είναι επίσης πιθανόν η γραφή παρατετρήχυνται, που σύμφωνα με τον Maass παραδίδεται στο χφ. A (Parisinus gr. 2403, τέλη 13ου αι.), να αποτελεί το ενδιάμεσο στάδιο της φθοράς ανάμεσα στα πτερὰ τετρήχυνται και ἐπιτετρήχυνται (-χυνται) που μαρτυρείται στα καλύτερα χφφ.⁷ (σύμφωνα με τον Martin, *Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos*, σσ. 240-241, το χφ. αυτό αποτελεί ξεχωριστή ομάδα που συμβολίζεται με το γράμμα c· σύμφωνα με τον συγγρ., το χφ. K συγγενεύει με το χφ. A, βλ. Εισαγωγή, σσ. 64-65). Θεωρούμε λοιπόν ότι το πτερὰ τετρήχυνται, χωρίς να είναι απόλυτα ασφαλές, αποτελεί μια αρκετά υπολογίσιμη γραφή, την οποία προτιμούμε. Το χωρίο πρέπει να έχει τη μορφή (στ. 275-277): *ἦτοι γὰρ καὶ Ζηνὶ παρατρέχει αἰόλος Ὕρως, / ἄλλ' ὁ μὲν ἠερόεις, τὰ δὲ οἱ πτερὰ τετρήχυνται / ἀστράσιν οὔτι λίην μεγάλοις, ἀτὰρ οὐ μὲν ἀφαιροῖς* (ἔτσι ο Zannoni)· εφόσον η περιγραφή αφορά τον αστερισμό Ὕρως, είναι λογικό να περιγράφονται τα φτερά του, ενώ και η παρουσία του οριστικού άρθρου τὰ στον στ. 276 συμφωνεί με την πρακτική του ποιητή να το προτάσσει (βλ. Εισαγωγή, σ. 50). Αν δεχτούμε πάντως συμφωνώντας με τους εκδότες το *ἐπι τετρήχυνται* του Voss (*ἐπιτετρήχυνται* τα κυριότερα χφφ. και ένα χφ. του Ιππάρχου), τότε πιο ορθή φαίνεται η διόρθωση *ἄλλα μὲν* του Martin, η οποία

7. Το παρατετρήχυνται μοιάζει παλαιογραφικά αρκετά κοντινό στο πτερὰ τετρήχυνται η φθορά θα μπορούσε να προκληθεί από την ομοιότητα των συντομογραφημένων συνδυασμών πτ- και -ερ- με το σύνολο της βραχυγραφίας της πρόθεσης *παρὰ* (βλ. E. Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, σσ. 117-118).

στηρίζεται έμμεσα από τον Κικέρωνα, *Aratea* απ. 33.49-50: *altera pars huic obscura est [...] / altera nec parvis*. Απόλυτα δικαιολογημένη είναι στον στ. 381 η διόρθωση του *ονομαστὰ γένοντο* (Maass, Martin) σε *ονομάστ' έγένοντο*, αν λάβουμε υπόψη μας τη συνήθεια του ποιητή να χρησιμοποιεί (ειδικά για το ρήμα *γίγνομαι*) αυξημένους τύπους. Στον στ. 664 η τροπή του *ίπποτα φηρός* (για τον Κένταυρο) ορισμένων από τα χφφ. σε *ίπποτάφηρος* ξαφνιάζει, καθώς έχουμε να κάνουμε με νεολογισμό ανάλογο του *ίπποτόφηρος* του Grotius, που χαρακτηρίστηκε από τον Lobeck (*Par.* 1.183) ως «*vocabulum vere centaureum et τερατοφύες*». Ο συγγρ. κρίνει ότι το *ίπποτα* δεν μπορεί να στέκει σε θέση γενικής (όπως δέχονται τα αρχαία σχόλια και οι Maass, Martin)· πρόκειται όμως για μια στερεότυπη λέξη η οποία μπορεί —κατά τη γνώμη μας— να χρησιμοποιηθεί ως έχει και στις υπόλοιπες πτώσεις (πρβ. Ευσταθίου, σχόλια στο γ 68, τ. 1.113.10, Stalbaum: *Ἄρατος γοῦν φησί, πρότεροι πόδες ίπποτα φηρός. ἤγουν ίπποτου*). Είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς με σιγουριά, μια και η διόρθωση του συγγρ. έχει την στήριξη ορισμένων χφφ.· όπως και να έχει το πράγμα, το *ίπποτάφηρος* παραδίδεται με λάθος τονισμό (*ίπποταφηρός*) στο χφ. Κ. Στον στ. 723 ο συγγρ. τρέπει το σύνθετο ρήμα *ύποτέλλεται* (Maass: *ύποτείνεται* Martin) σε απλό (*ύπό τέλλεται*), συντάσσοντας την πρόθεση με το *μεγάλη Ἄρκτω*· η παράδοση παρέχει ποικιλία τύπων (*ύποτέλλεται* ES: *ύπερτέλλεται* M: *έπιτέλλεται* C: *ίπιτελλεται* Π2)· το *τέλλεται* μπορεί εκτός από «*ανατέλλω*» να σημαίνει «*αιωρούμαι στο στερέωμα*», κρίνουμε όμως, με βάση και τα αστρονομικά σχόλια του ίδιου του συγγρ., ως πιο ασφαλές το *έπιτέλλεται* του χφ. C, το οποίο στηρίζεται και από τον πάπυρο Π2, χωρισμένο όμως σε δύο λέξεις *έπι τέλλεται*· στη μεγαλογράμματη γραφή (όπου δεν υπάρχουν κενά μεταξύ των λέξεων) πρέπει να έγινε σύγχυση των δύο αυτών λέξεων με το σύνθετο ρήμα που σημαίνει «*ανατέλλω*», γεγονός που μάλλον οδήγησε στη διόρθωση στο χφ. M της γραφής *έπιτέλλεται* στο άμετρο *ύπερτέλλεται* (βάσει προφανώς της εξίσωσης *έπί = ύπερ*). Με επιτυχία ο συγγρ. διόρθωσε στον στ. 830 το *περι των χφφ.*, του Στοβαίου και των εκδοτών, σε *πέρι*· με τον τρόπο αυτό παύει να υπάρχει το σε τμήση ρήμα *περιφασείνη* (*τὰ δ' αὖ περι μέσσα φασείνη*) και θα πρέπει, νομίζουμε, να δεχτούμε, ύστερα από τη διόρθωση, ότι πρόκειται για επίρρημα με αναστροφή. Τέλος, στον στ. 899, τρέπει ορθά το *ή τε και των χφφ.* (Maass) σε *εί δέ και*, εισάγοντας στο σημείο αυτό των προγνώσεων μια ακόμη υποθετική πρόταση, κατά το γνωστό στον Άρατο σχήμα υποθετική πρόταση + απόδοση = σημείο + πρόγνωση· ο Martin προσπάθησε να συμβιβάσει την ανάγκη για υποθετικό λόγο με την παραδομένη γραφή διορθώνοντας — ανεπιτυχώς κατά την άποψή μας— σε *ήτε κεί*.

Θεωρούμε σωστό τέλος, να παραθέσουμε έναν κατάλογο νεώτερων εικασιών που τυπώνονται για πρώτη φορά στο κείμενο ή το κριτικό υπόμνημα των *Φαινομένων*· στ. 34: *τ' έγκατέθεντο* (Reeve)· στ. 345: *έπιστέψωσι* (Richter, Βεργίλιος

Γεωργ. 1.304)· στ. 657: *καμάτων* (Reeve)· στ. 752: *συναείρεται* (Ludwig)· στ. 859: *κατά τ'* (Reeve)· στ. 950: *χέρσονδ'* (Ludwig)· στ. 959: *ράθάμιγγας* (Diggle)· στ. 1140: *σύες* (Thomas).

Η αγγλική μετάφραση του κειμένου είναι αρκετά ικανοποιητική και σε συνδυασμό με τα κατατοπιστικά σχόλια θα αποτελέσει μεγάλο βοήθημα για κάποιον που για πρώτη φορά έρχεται σε επαφή με το τεχνικό λεξιλόγιο του Αράτου· η γλώσσα είναι απλή και λιτή, και αποδίδει με ακρίβεια και εντελώς αβίαστα το αρχαίο κείμενο. Ένα από τα προσόντα της είναι ότι ο συγγρ. απέφυγε τον ποιητικό στόμφο που διέκρινε την αντίστοιχη αγγλική απόδοση του Mair, ενώ συγχρόνως προσπάθησε να μείνει κοντά σ' αυτό που ο ίδιος θεωρεί πρωτότυπη και νεωτεριστική χρήση της αρχαίας ελληνικής από τον Άρατο (βλ. Εισαγωγή, σ. 25). Το κείμενο βέβαια από τη φύση του περιεχομένου του χαρακτηρίζεται από τη δυσκολία χωρίων με πληροφορίες τεχνικής φύσεως, ειδικά στο πρώτο τμήμα του (στ. 1-732). Ασφαλώς σε ένα τόσο εκτενές ποιητικό έργο είναι εύκολο να ξεφύγουν απροσεξίες στην απόδοσή του, όπως κρίνουμε ότι έχει συμβεί για παράδειγμα στους στ. 234-5, όπου το ρήμα *ἐστάθμηται*, το οποίο αναφέρεται στον αστερισμό Δελτωτόν, μεταφράζεται «is measured out on three sides» (ἐπὶ τρισὶν πλευρῆσιν)· νομίζουμε ότι δεν είναι ανάγκη να μεταφέρουμε αυτούσια την ερμηνεία του LSJ, αλλά μάλλον να αντιληφθούμε το ρήμα ως «ζυγίζεται, ισορροπεί πάνω σε τρεις πλευρές» (πρβ. την ερμηνεία του *Aratus latinus* στ. 234: *ponderatur*) ή καλύτερα, εφόσον αναφερόμαστε σε αστερισμό στο στερέωμα, «αιωρείται». Στους στ. 1045-6, στη φράση *πάντη δε τε πολλὸς ἄλωεὺς / αἰεὶ παπταίνει, μὴ οἶ θέρος ἐκ χερὸς ἔρρη*, ο συγγρ. αποδίδει το πολλὸς επιρρηματικά «the crofter is always busily watching everywhere», παρ' ὅλο που τα αρχαία σχόλια αποδίδουν τη λέξη κανονικά ως επίθετο (ὁ σπουδαῖος γεωργὸς καὶ ἀροτρεὺς, Martin, *Scholias in Aratum Vetera*, σ. 495)· είναι γεγονός ότι η λέξη μπορεί να σημαίνει τον ικανό, το σπουδαίο καλλιεργητή, υπό το φως όμως χωρίων του έπους, στα οποία η λέξη χρησιμοποιείται σχεδόν λογοτυπικά για σημαίνοντα πρόσωπα (Ιλ. Ζ 452, Φ 586, Ὀδ. β 188, 312 κ.α.), μια τέτοια χρήση θα έμοιαζε σχεδόν ειρωνική. Τείνουμε, με μεγάλη επιφύλαξη, προς την άποψη ότι το επίθετο εδώ έχει την έννοια «ο συνηθισμένος, ο μέσος άνθρωπος», ότι δηλ. ο ποιητής αναφέρεται στον μέσο καλλιεργητή ή τον μικροκαλλιεργητή, ο οποίος, όπως είναι φυσικό, ανησυχεί μήπως χάσει τη σοδειά του⁸.

Την ανάγκη για ένα υπόμνημα στα Φαινόμενα άξιο του ονόματός του

8. Σε αυτή την περίπτωση βέβαια, το επίθετο πολὸς θα έπρεπε να συνοδεύεται από άρθρο που προτάσσεται, ενώ τα λίγα παραδείγματα αυτής της χρήσης του επιθέτου ανήκουν στην πεζογραφία της αυτοκρατορικής περιόδου και όχι στην ποίηση· θα μπορούσε κανείς βέβαια να διορθώσει το τε των χφφ. σε οριστικό άρθρο ὁ, δεδομένου ότι ο Άρατος συνηθίζει να προτάσσει το οριστικό άρθρο (βλ. στ. 47-48, 155, 424, 478, 482), κάτι τέτοιο όμως αντιβαίνει στη χειρόγραφη παράδοση.

είχε ήδη επισημάνει ο Defradas στην βιβλιοκρισία της έκδοσης του Martin (REG 70, 1957, 275-277)· την ίδια ανάγκη επεσήμανε έμμεσα και η M. L. Pendergraft, όταν έγραφε για το υπόμνημα του Martin —με αρκετή δόση υπερβολής, όσον αφορά την ποιότητά του— στην σημ. 1 της Εισαγωγής της διδ. διατριβής της (*Aratus as a poetic craftsman*, Diss., UNC, 1982): «A symptom of this neglect is that the best and most complete commentary is now twenty-five years old and out of print». Αυτό το κενό έρχεται να καλύψει το υπόμνημα του βιβλίου που μας απασχολεί, το οποίο γνωρίζουμε ότι ο συντάκτης του το θεωρεί ως το σημαντικότερο τμήμα του έργου του. Τα σχόλιά του, τυπωμένα με μικρότερα στοιχεία σε σχέση με την εισαγωγή, το κείμενο και τη μετάφραση, καλύπτουν τις σσ. 161-577. Ο συγγρ. έχει καταφέρει να ερευνήσει εξίσου ικανοποιητικά τόσο την γλωσσική όσο και την επιστημονική πλευρά του κειμένου· για να αρχίσουμε από το πρώτο, ο συγγρ. φρόντισε να πραγματευθεί τα ζητήματα, που ανακύπτουν, διεξοδικά (πρβ. στ. 966 †σταλαγμούς†). Δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι μιλάμε για έναν ποιητή της ελληνιστικής περιόδου, ο οποίος επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τους συγχρόνους και μεταγενεστέρους του· αυτό αποδεικνύεται από την παράθεση χωρίων των λατινικών μεταφράσεων του κειμένου (*Aratea*) και επιπλέον χωρίων από έργα της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γραμματείας στα οποία μπορεί να εντοπιστεί με σιγουριά ή τουλάχιστον να ανιχνευθεί βάσιμα η επίδραση του Αράτου. Ο συγγρ. έχει επιπλέον ασχοληθεί αρκετά με το ιδιαίτερο υφολογικό χαρακτηριστικό των νεολογισμών, τόσο σε επίπεδο μορφολογίας, όσο και σε επίπεδο σημασίας ή συντακτικής δομής. Για πρώτη φορά καταγράφονται όλοι οι νεολογισμοί του έργου και καταβάλλεται προσπάθεια εντοπισμού της πηγής έμπνευσης ή του ιδιαίτερου ομηρικού ή άλλου χωρίου που πιθανόν υπαινίσσεται ο ποιητής· ο συγγρ. δεν επιχειρεί ριψοκίνδυνες τομές, ούτε υιοθετεί πρωτόφαντα συμπεράσματα, παρ' όλο που είναι νεωτεριστής στην αντιμετώπιση του υλικού (πρβ. τις κατατοπιστικές παρατηρήσεις στα: στ. 624 *καταμελειστί*, στ. 780 *κερόωσι*, στ. 825 *βουλύσιος*, στ. 918 *είναλίδιναι*, στ. 921 *πάππος* και *γήρειον*, στ. 1021 *βρωμοίο*, στ. 1022 *έννεάγηρα*, στ. 1092-3 *κομόωντες-κομόωσιν*, στ. 1120 *βουβοσίοιο*, στ. 1124 *μονόλυκος*, κ.ά.). Έχει επίσης δώσει ιδιαίτερη προσοχή στη στήριξη με επιχειρήματα των γραφών που εισάγει στο κείμενο, πάντα με γνώμονα το σεβασμό στη χειρόγραφη παράδοση. Μπορεί κανείς φυσικά να μην συμφωνεί με όλα τα συμπεράσματά του, θα δεχθεί όμως ότι ο συγγρ. προσφέρει μια νέα οπτική σε ένα ουσιαστικά παραμελημένο κείμενο, παρέχει νέες ερμηνείες και διαφωτίζει την πρωτοτυπία στη χρήση της γλώσσας· με ειλικρίνεια παρουσιάζει και συζητά τις απόψεις προηγούμενων εκδοτών ή ερευνητών (θα έπρεπε στα σχόλια του στ. 336 να αναφερθεί η πρόταση της Hannelore Werner, «Zur Bedeutung von ἀκούω bei Arat», *Philologus* 113, 1969, 281-282, σχετικά με την ερμηνεία του ἀκούομεν· η άποψή της υποστηρίζεται

από τα αρχαία σχόλια, βλ. Martin, σσ. 244-245). Όσον αφορά την τεχνική φύσεως πλευρά του κειμένου, ο συγγρ. αποδεικνύεται ότι στέκεται στο ύψος των περιστάσεων, όπως απαιτείται σε ένα τόσο σοβαρό έργο. Η πραγμάτευση είναι διεξοδική, ιδιαίτερα στα σημεία εκείνα που οι επιστημονικής φύσεως περιγραφές εμποδίζουν τον αναγνώστη να παρακολουθήσει το κείμενο· σ' αυτά τα δύσκολα σημεία ο συγγρ. είναι ιδιαίτερα ακριβής και διαφωτιστικός (βλ. στ. 752-753, 811, 881, 926, κ.ά.). Πολύ μεθοδικά ο συγγρ. έχει φροντίσει πριν από τα σχόλια σε κάθε αστερισμό ή ομάδα άστρων να παραθέσει μια μικρή κατατοπιστική εισαγωγή για τη φύση και τη θέση του κάθε αστερισμού. Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι το υπόμνημα του συγγρ. θα είναι απαραίτητο βοήθημα για όποιον θελήσει να εντρυφήσει στον Άρατο.

Τρεις κατάλογοι ακολουθούν μετά το υπόμνημα· ο πρώτος (σσ. 578-583) περιλαμβάνει λέξεις που ενδιαφέρουν είτε ως *ἄπαξ λεγόμενα*, είτε λόγω της πρωτότυπης χρήσης τους, είτε ως νέες διορθώσεις στο κείμενο (λανθασμένα αναγράφεται ότι το *πολυτεϊρής*, στ. 604, μαρτυρείται μόνο στον Άρατο, βλ. Appendix Παλατινῆς Ἀνθολογίας 6.268.3, «Ορφικό» Ὑμνο 10.6)· ο δεύτερος (σσ. 584-585) αποτελείται από τις παραπομπές στα χωρία αρχαίων Ελλήνων ή Λατίνων συγγραφέων τα οποία συζητούνται στο υπόμνημα· ο τρίτος (σσ. 586-589) περιέχει κύρια ονόματα, θέματα και φαινόμενα συντακτικά, γλωσσικά, μετρικά και διάφορους τεχνικούς και επιστημονικούς όρους.

Παραθέτουμε μερικά τυπογραφικά λάθη που απαντούν στην εξαιρετική αυτή έκδοση: στη σ. xx της βιβλιογραφίας, στον τίτλο του άρθρου του W. Ludwig, θα έπρεπε να γραφτεί «hellenistische» και όχι «hellenistiche»· στον στ. 686 του κειμένου (σ. 122) το *πολυτεϊρεος* πρέπει να διορθωθεί σε *πολυτεϊρεός*· στον στ. 851 (σ. 134) γράφτηκε εσφαλμένα *ὠχρήσαι* αντί του *ὠχρήση*· στη σ. 287 το όνομα του Οππιανού από την Απάμεια θα έπρεπε να τεθεί σε αγκύλες σύμφωνα με την πρακτική του συγγρ., ενώ απουσιάζει και ο αριθμός του στίχου των *Κυνηγετικῶν* που παρατίθεται· στη σ. 288 το ρήμα *παρακέκλιται* έχει εσφαλμένα γραφτεί *καρακέκλιται*· στα σχόλια του στ. 299 (σ. 294), στο χωρίο του [Λογγίνου] *Περὶ Ὑψους* 10.6, το *ἀπείργει* πρέπει να διορθωθεί σε *ἐρύκει*· σε αβλεψία προφανώς οφείλεται η λανθασμένη μορφή *φρουρός* της λέξης *φρουρός* στις σσ. 305 και 306, όπως επίσης και η λανθασμένη γραφή *εὔρετης* αντί του *εὔρετῆς* που εμφανίζεται δύο φορές στη σ. 320· στη σ. 326 γράφτηκε *ἀμφελίσσεται* αντί του *ἀμφελίσσεται* του στ. 54 από το ποίημα *Σφαῖρα* του Ψευδο-Εμπεδοκλή (E. Maass)· επίσης, στη σ. 422, στην παράθεση του στ. 2.83 των *Ἀργοναυτικῶν* του Απολλωνίου Ροδίου έχει εσφαλμένα γραφτεί *ἐπετέλλετ'* αντί του *ὑπετέλλετ'*· τέλος, στα σχόλια του στ. 1154 (σ. 577) η συντομογραφία του ονόματος του Πλάτωνα θα έπρεπε να τεθεί σε αγκύλες, εφόσον το έργο *Σίσυφος*, από το οποίο παρατίθεται ένα χωρίο, θεωρείται νόθο.

Συμπερασματικά μπορεί να ειπωθεί ότι το βιβλίο του καθ. Kidd εγκαινιάζει μια νέα εποχή στη μελέτη του κειμένου των *Φαινομένων*· σε αυτό συνδυάζονται για πρώτη φορά η αξιόπιστη κριτική έκδοση, η προ-

σεγμένη μετάφραση και τα λεπτομερή και πλούσια σχόλια. Με βασικά προσόντα την ειλικρίνεια στην αντιμετώπιση των προβλημάτων του κειμένου, την ωριμότητα της σκέψης, τη γλαφυρή και λιτή διατύπωση και παράλληλα την καταφανή γενική εποπτεία του υλικού, το έργο αυτό θα αποδειχτεί πολύτιμος οδηγός σε προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές και ερευνητές.

Ιωάννινα

X. E. ΑΥΓΕΡΙΝΟΣ

La Mosaïque Gréco-Romaine IV. IVe Colloque International pour l'étude de la mosaïque antique, Trèves 8-14 août 1984. Actes édités par Jean-Pierre Darmon et Alain Rebourg [Supplément au Bulletin de l'AIEMA (Association Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique)], Paris 1994, σελ. 403, CCXLII πίν.

Δέκα χρόνια μετά τη διεξαγωγή του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου για το ελληνο-ρωμαϊκό ψηφιδωτό, που πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 1984 στη γερμανική πόλη Trier (Trèves), εκδόθηκε επιτέλους ο τόμος των Πρακτικών, σχεδόν συγχρόνως με την έκδοση των Πρακτικών των δύο επόμενων Συνεδρίων (του Ε' και του Σ'). Η μεγάλη αυτή καθυστέρηση οφειλόταν, όπως εκτίθεται και στο προλογικό σημείωμα των εκδοτών, σε δήλωση αδυναμίας του Πανεπιστημίου των Τρεβήρων, της πόλης δηλ. όπου έλαβε χώρα το Συνέδριο, να προχωρήσει στην έκδοση των Πρακτικών, την οποία τελικά ανέλαβε η Γαλλία, χάρη στην πρωτοβουλία και τις προσπάθειες του Διοικητικού Συμβουλίου της Association Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique (AIEMA). Κάτω από τις δυσμενείς αυτές συνθήκες έγιναν, για λόγους οικονομίας, κάποιες αλλαγές στον αρχικό σχεδιασμό της έκδοσης, όπως η περικοπή όλων των έγχρωμων πινάκων των ψηφιδωτών που οι συγγραφείς είχαν καταθέσει και, επίσης, η παρουσίαση του συνόλου των ασπρόμαυρων πινάκων στο τέλος του βιβλίου.

Η αργοπορία, εξάλλου, στην έκδοση των Πρακτικών συνετέλεσε ώστε αρκετοί από τους συγγραφείς να έχουν δημοσιεύσει ήδη τις ανακοινώσεις τους αλλού, αφήνοντας μόνο μια μικρή περίληψη στον τόμο των Πρακτικών, συνοδευόμενη από το κείμενο της συζήτησης. Τέτοιες είναι, π.χ., οι περιπτώσεις των R. Farioli-Campanati (βλ. παρακάτω, 1.8), M. Donderer (βλ. παρακάτω, 2.10), Tran Tam Tinh (βλ. παρακάτω, 3.9), D. von Boeselager (βλ. παρακάτω, 4.4) και G. Hellenkemper-Salies (βλ. παρακάτω, 5.1.1), καθώς και του W. A. Daszewski (βλ. παρακάτω, 3.10), ο οποίος δημοσίευσε ήδη από το 1985 σε μονογραφία τα ψηφιδωτά της «οικίας του Αιώνα» που έφερε στο φως, στη Νέα Πάφο της Κύπρου, η Πολωνική Αρχαιολογική Αποστολή και τα οποία είχαν αποτελέσει το αντικείμενο της ανακοίνωσής του στο Συνέδριο.

Τα Πρακτικά περιλαμβάνουν 51 ανακοινώσεις από τις οποίες οι 3

πρώτες (των J. Christophe, J. P. Darmon και A. M. Guimier-Sorbets, σσ. 5-17) παρουσιάζουν το γαλλικό Κέντρο Έρευνας Ψηφιδωτού (Centre Henri Stern de recherche sur la mosaïque) και τεκμηριώνουν το ρόλο και τη σημασία του στο συγκεκριμένο ερευνητικό χώρο, αναφερόμενοι σε θέματα οργάνωσης και αναλύοντας το έργο που πραγματοποιείται σ' αυτό από την εποχή της ίδρυσής του έως σήμερα. Συγγενική ως προς το περιεχόμενο, αφού κι αυτή αφορά στο παραγόμενο από το ίδιο ερευνητικό Κέντρο έργο, είναι η ανακοίνωση της C. Balmelle «Rapport sur l'état d'avancement du *Recueil général des mosaïques de la Gaule* et sur les recherches en cours» (σσ. 321-330), που αναφέρεται στην πορεία εξέλιξης του γνωστού Corpus των ψηφιδωτών της Γαλλίας, εκδιδόμενου σε διαδοχικούς τόμους, με βάση την αρχαία γεωγραφική διαίρεση της ρωμαϊκής Γαλατίας σε επαρχίες. Η επίσης ενημερωτικού, καταρχήν, ενδιαφέροντος ανακοίνωση του M. Ennaïfer, «État de la recherche dans le domaine de la mosaïque en Tunisie» (σσ. 229-242) αναφέρεται σε όλο το εκδοτικό και ανασκαφικό έργο που πραγματοποιείται στην Τυνησία, στην οποία ο, ήδη γνωστός, τεράστιος αριθμός ψηφιδωτών αυξάνεται συνεχώς με τις νέες έρευνες. Στο ένα από τα δύο μέρη, στα οποία ο συγγραφέας χωρίζει το κείμενό του, παρουσιάζεται το σημείο στο οποίο βρίσκεται σήμερα το γνωστό Corpus των ψηφιδωτών της Τυνησίας που επίσης εκδίδεται σε διαδοχικούς τόμους και με υλικό γεωγραφικά καταταξιμμένο, ενώ στο δεύτερο μέρος αναπτύσσονται σε συντομία τα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών που διενεργούνται σε πολλές περιοχές στην Τυνησία και παράλληλα τίγονται ορισμένα επιστημονικά προβλήματα που προκύπτουν από τις έρευνες αυτές.

Η μεγάλη πλειονότητα των υπόλοιπων ανακοινώσεων μπορεί να κατανεμηθεί στις εξής θεματικές ενότητες:

1. Παρουσίαση των ψηφιδωτών συγκεκριμένων μνημείων (14 ανακοινώσεις):

1.1. M. S. Pisapia, «La casa del Drago a Caulonia» (σσ. 69-76) — 1.2. G. Riccioni, «La casa romana presso l'Arco di Augusto a Rimini. Fasi di costruzione e pavimenti musivi» (σσ. 77-82) — 1.3. M. de Vos Raaijmakers, «Tre ambienti con mosaico parietale sotti gli Orti Farnesiani sul Palatino» (σσ. 83-86) — 1.4. P. Lopreato, «Le grandi Terme di Aquileia. I mosaici del *frigidarium*» (σσ. 87-100) — 1.5. M. Mirabella Roberti, «Nuovi mosaici della Villa romana di Desenzano» (σσ. 107-114) — 1.6. P. Porta, «Il frammento di Servignano del Friuli (Udine) nel quadro della documentazione musiva pavimentale nelle Venezie» (σσ. 119-128) — 1.7. C. Rizzardi, «I due busti di Apostoli dell'arco trionfale di Sant'Apollinare in Classe nell'ambito della cultura artistica altoadriatica» (σσ. 129-133) — 1.8. R. Farioli-Campanati, «I mosaici pavimentali d'epoca medievale di Castione dei Marchesi (Parma)» (σ. 134) — 1.9. G. Trovabene, «I mosaici pavimentali di S. Benedetto Po» (σσ. 135-144) — 1.10. A. Ben Abed - Ben Khader, «Les mosaïques de la maison du *viridarium* à niches à Pupput (Tunisie)» (σσ. 265-272) — 1.11. N. Jeddi, «Une mosaïque inédite d'Ouled Haffouz (Tunisie)» (σσ. 273-280) — 1.12. Th. Hauschild, «Die Mosaiken am Podium des Wasserheiligtums von Milreu, Estoi (Algarve)» (σσ. 285-292) — 1.13. Anne Le Bot-Helly, «Sainte-Co-

lombe-lès-Vienne (Rhône): les mosaïques de la maison d'Amour et Pan» (σσ. 331-376) — 1.14. R. Lauxerois, «Les mosaïques de la Rue des Colonnes à Vienne (France)» (σσ. 377-382).

2. Παρουσίαση των ψηφιδωτών ενός συνόλου μνημείων που προέρχονται είτε από την ίδια πόλη είτε από τον ίδιο γεωγραφικό χώρο (10 ανακοινώσεις):

2.1. G. Cvetković-Tomašević, Mosaïques découvertes à Ulpiana en 1982 et un groupe de mosaïques du IVe siècle. Essai de datation et d'interprétation (σσ. 145-150) — 2.2. T. Ivanov, «Römische Mosaiken aus *Colonia Ulpia Oescensium* (Heute Bulgarien)» (σσ. 155-164) — 2.3. E. Kessiakova, «Nouveaux pavements de mosaïques à Philippopolis» (σσ. 165-170) — 2.4. R. E. Kolarik, Tetrarchic Floor Mosaics in the Balkans» (σσ. 171-184) — 2.5. M. A. R. Colledge, «Some Remarks on the Edessa Funerary Mosaics» (σσ. 189-198) — 2.6. P. Donceel-Voûte, «Le Ve siècle dans les mosaïques syriennes» (σσ. 205-210) — 2.7. A. Ovadiah, «Observations on the Mosaic Art in Ancient Synagogues» (σσ. 211-218) — 2.8. M. Piccirillo, «The Byzantine Mosaics of Jordan as an Historical Source - II (1980-1984)» (σσ. 219-226) — 2.9. J. M. Blázquez, «Unveröffentlichte und wenig bekannte Mosaiken aus Spanien» (σσ. 293-302) — 2.10. M. Donderer, «Römische Mosaiken des Mittelmeerraumes in öffentlichen Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland» (σσ. 311-312).

3. Ανάλυση θεμάτων και προβλημάτων εικονογραφίας (14 ανακοινώσεις):

3.1. A. Barbet et A.-M. Guimier-Sorbets, «Le motif de caissons dans la mosaïque du IVe siècle avant J.-C. à la fin de la République romaine: ses rapports avec l'architecture, le stuc et la peinture» (σσ. 24-37) — 3.2. D. Parrish, «Variations in the Iconography of the Winter Season in Roman Mosaics» (σσ. 39-46) — 3.3. G. Ch. Picard, «Tradition iconographique et représentation de l'actualité dans la mosaïque antique» (σσ. 47-54) — 3.4. Sh. D. Campbell, «Enhanced Images: The Power of Gems in Abstract Personifications» (σσ. 55-60) — 3.5. H. Manderscheid, «Aspekte der Mosaikausstattung in öffentlichen und privaten Thermenanlagen» (σσ. 61-66) — 3.6. K. M. D. Dunbabin, «Trampling upon the Envious. A mosaic from Ostia with an Apotropaic Inscription and Image» (σσ. 67-68) — 3.7. E. Alföldi-Rosenbaum, «A *Flamen Augustalis* on a Mosaic Pavement in the Grandi Terme of Aquileia» (σσ. 101-106) — 3.8. K. Parlasca, «Zur Ikonographie Syrischen Mosaiken der Kaiserzeit» (σσ. 199-202) — 3.9. Tran Tam Tinh, «A propos d'une scène pastorale» (σσ. 203-204) — 3.10. W. A. Daszewski, «Dionysos der Erlöser» (σσ. 227-228) — 3.11. M. A. Alexander, «The Ganymede Mosaic from the House of the *Sollertii* at *Thysdrus* (Tunisia)» (σσ. 243-248) — 3.12. M. Yacoub, «La mosaïque de Lahmimine et le thème africain des chevaux de cirque affrontés» (σσ. 249-258) — 3.13. N. Duval, «Recherches nouvelles sur les prix de concours représentés sur les mosaïques» (σσ. 259-264) — 3.14. J. Lancha, «La mosaïque des Muses d'Arroniz (Navarre). Une approche du pavement originel et quelques hypothèses sur l'identification de certains personnages» (σσ. 303-310).

4. Παρουσίαση προβλημάτων συντήρησης (4 ανακοινώσεις):

4.1. C. Robotti, «Problemi di lettura e problemi di conservazione» (σσ. 19-21) — 4.2. S. Pasi, «Gli ultimi restauri ai frammenti del mosaico absidale della Basilica Ursiana di Ravenna: La Vergine orante» (σσ. 115-118) — 4.3. Á. Kiss, «Neuere Restaurierungs- und Einfassungsprobleme der Mosaiken in Ungarn» (σσ. 151-154) — 4.4. D. von Boeselager, «Das Gladiatorenmosaik in Köln und seine Restaurierung in 19. Jahrhundert» (σσ. 313-314).

5. Τέλος, υπάρχει ένας μικρός αριθμός ανακοινώσεων που αφορούν διάφορα

άλλα θέματα, όπως:

5.1. την παρουσίαση προβλημάτων χρονολόγησης και εργαστηρίων (2 ανακοινώσεις): 5.1.1. G. Hellenkemper Salies, «Die Datierung der Mosaiken im Grossen Palast zu Konstantinopel» (σσ. 185-188) — 5.1.2. P. Johnson, «Some Chronological Problems in Romano-British Mosaics» (σσ. 315-320)· 5.2. τη διαδικασία εργασίας του ψηφοθέτη: R. Hanoune, «Le travail de l'œuvrier mosaïste à Bulla Regia (Tunisie)» (σσ. 281-284), και 5.3. την αισθητική αξία των εντοιχίων ψηφιδωτών, τη σχέση τους με το φυσικό και πνευματικό φως και τον ρόλο των επιγραφών που τα συνοδεύουν: P. A. Février, «La lettre et l'image» (σσ. 383-402).

Στις ομάδες παρουσίασης μεμονωμένων ή συνόλων ψηφιδωτών (ενότητες 1 και 2), παρατηρεί κανείς ότι οι περισσότερες ανακοινώσεις αφορούν ψηφιδωτά δάπεδα προερχόμενα από την Ιταλία· αντιπροσωπεύονται όμως με ενδιαφέρουσες παρουσιάσεις και πολλές άλλες περιοχές της Ευρώπης, όπως η Γαλλία, η Γερμανία, η Ισπανία, η Αγγλία και η Ουγγαρία, καθώς και οι βαλκανικές χώρες. Παρούσα είναι επίσης η Β. Αφρική, αλλά και περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Συρία και η Ιορδανία. Από άποψη χρονολογικών περιόδων, στις οποίες εντάσσονται τα εξεταζόμενα ψηφιδωτά, εμφανώς κυριαρχεί η ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδος, ενώ μία μόνον ανακοίνωση αφορά πρωιμότερα ψηφιδωτά και 11 ανακοινώσεις χριστιανικά, ανάμεσα στα οποία μικρή θέση κατέχει η μεσοβυζαντινή περίοδος. Εξάλλου, η συντριπτική πλειοψηφία των ομιλητών αναφέρεται σε ψηφιδωτά δάπεδα και 3 μόνο έχουν ως θέμα τους εντοιχία ψηφιδωτά.

Θα επιχειρήσω μια συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου ορισμένων ανακοινώσεων, που αφορούν ψηφιδωτά σύνολα ή θίγουν συγκεκριμένα εικονογραφικά, χρονολογικά ή άλλα προβλήματα:

Στην ανακοίνωση του M. A. R. Colledge (2.5) παρουσιάζονται τα γνωστά σύνολα ταφικών ψηφιδωτών της Έδεσσας της Μεσοποταμίας, χρονολογούμενα όλα μέσα στην εικοσαετία 218-238. Εκτός από ορισμένα ψηφιδωτά που αποτελούνται από καθαρά γεωμετρικό διάκοσμο, τα υπόλοιπα φέρουν εικονικές παραστάσεις, ανάμεσα στις οποίες την πρώτη θέση κρατούν τα πορτρέτα οικογενειών της τοπικής αριστοκρατίας. Ενδιαφέρουσες είναι και οι παραστάσεις που στοχεύουν σε μεταφυσικό συμβολισμό, όπως είναι αυτές του Ορφέα και του μυθικού πουλιού Φοίνικα. Τα ψηφιδωτά αυτά δημιουργήθηκαν κατά μίμηση ρωμαϊκών προτύπων και ήταν παραγγελίες των τοπικών ευγενών που φιλοδοξούσαν να μιμηθούν ρωμαίους αξιωματούχους. Οι ψηφοθέτες ωστόσο, που τα δημιουργήσαν, ήταν ντόπιοι, όπως δείχνει η τεχνοτροπία τους. Η σύγκριση, εξάλλου, των σωζόμενων έργων μεταξύ τους κάνει πολύ πιθανή την απόδοσή τους σε κοινό εργαστήριο.

Στην ανακοίνωση του M. Piccirillo (2.8.) παρουσιάζονται τα ψηφιδωτά που αποκαλύφθηκαν την περίοδο 1980-84 στην Ιορδανία, πολλά από τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως ιστορικές πηγές λόγω των επι-

γραφών που τα συνοδεύουν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι στην εξεταζόμενη περιοχή η χριστιανική κοινότητα εξακολούθει να οικοδομεί και να διακοσμεί λατρευτικά κτίρια σε όλη την περίοδο των Ομεγιαδών χαλιφών. Τα χρονολογούμενα στην περίοδο αυτή ψηφιδωτά, καθώς και οι προσθήκες και επιδιορθώσεις που έγιναν σε ψηφιδωτά, των οποίων η αρχική φάση τοποθετείται στον 6ο αι., πλουτίζουν τις γνώσεις μας για την τέχνη του χριστιανικού ψηφιδωτού κατά την εποχή των πρώτων χαλιφών, καθώς και για τις διαφορές του από τα προγενέστερα έργα.

Τα περισσότερα από τα περιγραφόμενα ψηφιδωτά, λόγω της μεγάλης καθυστέρησης στην έκδοση των Πρακτικών του Συνεδρίου, έγιναν στο μεταξύ γνωστά και από πολλές άλλες δημοσιεύσεις του ίδιου ερευνητή, τελευταία και από το νέο βιβλίο του *The Mosaics of Jordan* [American Center of Oriental Research Publications, no. 1], Amman 1993, στο οποίο περιλαμβάνεται και όλη η προηγούμενη βιβλιογραφία.

Σε ψηφιδωτά του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους αφορά και η ανακοίνωση της P. Donceel-Voûte (2.6). Η συγγρ. ασχολείται ειδικά με τον 5ο αι., που υπήρξε ο «χρυσός αιώνας» για τα συριακά ψηφιδωτά. Τα ευρήματα προέρχονται κυρίως από τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα, την Αντιόχεια και την Απάμεια, στη βόρεια Συρία, και ένας σημαντικός αριθμός τους, που συνοδεύεται από επιγραφές, παρέχει τη δυνατότητα για ακριβείς χρονολογήσεις. Το γεγονός αυτό κάνει εφικτή τη λεπτομερή σκιαγράφηση των σταδίων εξέλιξης της τέχνης του ψηφιδωτού στη συγκεκριμένη περιοχή. Αυτή τη σκιαγράφηση επιχειρεί η συγγρ., περνώντας μέσα από τις αλλαγές (τόσο εικονογραφικές όσο και στην αντίληψη διάταξης των θεμάτων στον χώρο) που σταδιακά συντελούνται στον εξεταζόμενο τομέα από τα τέλη του 4ου αι., οπότε σηματοδοτείται η κυριαρχία του γεωμετρικού διακόσμου, έως τα τέλη του 5ου αι. εποχή της επιβολής των εικονικών παραστάσεων.

Στο διάστημα που μεσολάβησε από την πραγματοποίηση του Συνεδρίου ως την έκδοσή του, κυκλοφόρησε και μονογραφία της Donceel-Voûte (*Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban. Décor, archéologie et liturgie*, Louvain-la-Neuve 1988), που αποτελεί ένα πανόραμα των ψηφιδωτών δαπέδων των εκκλησιαστικών κτιρίων της Συρίας και του Λιβάνου, σε όλη τη διάρκεια της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Με συριακά και πάλι, αλλά πρωιμότερα, ψηφιδωτά ασχολείται και ο K. Parlasca (3.8), ο οποίος επαναλαμβάνει την άποψη που είχε εκφράσει και πολύ παλαιότερα, ότι κανένα ψηφιδωτό της Αντιόχειας δεν είναι δυνατό να χρονολογηθεί νωρίτερα από το σεισμό του 112 μ.Χ. Επανεξετάζονται γνωστά στη βιβλιογραφία ψηφιδωτά από άποψη εικονογραφικών προτύπων και χρονολόγησης, όπως π.χ. αυτό της Παλμύρας, με παράσταση του μύθου του Αχιλλέα στην αυλή του βασιλιά της Σκύρου Λυκομήδη. Ο συγγρ. δεν συμφωνεί με τη χρονολόγηση στα τέλη του 3ου - αρ-

χές του 4ου αι. που έχει προταθεί για το ψηφιδωτό αυτό με βάση τεχνοτροπικά στοιχεία, και δέχεται το έτος 273, έτος λεηλασίας της πόλης, ως *terminus ante quem* για την κατασκευή του. Το ιστορικό αυτό γεγονός θεωρεί, εξάλλου, ως σταθερό σημείο αναφοράς και για άλλα ψηφιδωτά της περιοχής. Στο τελευταίο μέρος της ανακοίνωσης θίγεται το πρόβλημα της καταστροφής ψηφιδωτών, τεμαχισμού και πώλησής τους σε ιδιώτες.

Η Sh. D. Campbell (3.4) συζητά μια ομάδα γνωστών ψηφιδωτών δαπέδων, στα οποία απεικονίζονται προσωποποιήσεις αφηρημένων εννοιών («Ανανέωσις», «Κτίσις», «Κόσμησις» και «Επικόσμησις», «Ευανδρία», «Δύναμις», «Σωτηρία», «Μεγαλοψυχία»). Τα ψηφιδωτά προέρχονται από το ανατολικό κράτος (η συντριπτική πλειοψηφία τους από την Αντιόχεια) και τη Β. Αφρική και χρονολογούνται ανάμεσα στον 4ο και τον 6ο μ.Χ. αι. Στα πρωιμότερα παραδείγματα, όπως είναι το ψηφιδωτό της «έπαυλης του Κωνσταντίνου» στην Αντιόχεια, οι προσωποποιημένες μορφές δεν φέρουν κανένα ενδεικτικό στοιχείο ή σύμβολο και η ταύτισή τους οφείλεται στις επιγραφές που τις συνοδεύουν. Σε πολλά από τα οψιμότερα ψηφιδωτά οι μορφές φορούν κοσμήματα από πολύτιμους λίθους, η χρήση των οποίων δεν επιτρεπόταν παρά στο αυτοκρατορικό περιβάλλον. Γίνεται προσπάθεια ερμηνείας των τελευταίων αυτών παραστάσεων, που, κατά τη συγγρ. προέρχονται αποκλειστικά από κατοικίες πλουσίων. Το περιεχόμενο του «καλού», που εμπεριέχεται στις συγκεκριμένες έννοιες που προσωποποιούνται, δεν συνδέεται άμεσα με ειδωλολατρικά σημαινόμενα και επομένως δεν δημιουργεί προσβολή στο θρησκευτικό αίσθημα, ενώ η προσθήκη των αυτοκρατορικών χαρακτηριστικών στις μορφές τις φορτίζει με κύρος και «μαγική» δύναμη, προσδίνοντάς τους αποτροπαϊκό χαρακτήρα, προστατευτικό για τις οικίες και τους ιδιοκτήτες τους. Στην παραπάνω ομάδα εντάσσει η συγγρ. και το γνωστό και πολυσυζητημένο ψηφιδωτό της «Κυρίας της Καρχηδόνας», χωρίς, ωστόσο, να προτείνει πειστικές λύσεις για τα διάφορα εικονογραφικά προβλήματα που —παρά τις πολλές απόψεις που έχουν εκφραστεί— εξακολουθεί ακόμη να παρουσιάζει.

Με το αποτροπαϊκό περιεχόμενο που κρύβεται σε συγκεκριμένες παραστάσεις ψηφιδωτών δαπέδων ασχολείται και η K. M. D. Dunbabin στο άρθρο της (3.6), που αποτελεί περίληψη της ανακοίνωσής της στο Συνέδριο. Το ίδιο θέμα έχει απασχολήσει τη συγγρ. και σε άλλες δημοσιεύσεις της¹. Στην κατηγορία των αποτροπαϊκών παραστάσεων θεωρείται ότι πρέπει να συμπεριληφθεί η παράσταση ενός ασπρόμαυρου ψηφιδωτού των μέσων του 3ου αι. από την Όστια, στο οποίο απεικονίζεται ένα

1. Βλ. βιβλιογραφία στη σημ. 3 του άρθρου της, και πιο πρόσφατα K. M. D. Dunbabin, «*Baiarum grata voluptas: Pleasures and Dangers of the Baths*», *PBSR* 57 (1989) 6-46 και της ίδιας, «*Ipsa deae vestigia ... Footprints divine and human on Graeco-Roman monuments*», *JRA* 3 (1990) 85-109.

δελφίνι που τρώει ένα μαλάκιο και η επιγραφή *Inbide calco te*. Αν και η συγκεκριμένη παράσταση του φιλικού στον άνθρωπο δελφινιού δεν είναι συνηθισμένη σε τέτοιου είδους απεικονίσεις, το αποτροπαϊκό περιεχόμενο της επιγραφής, σε συνδυασμό με τη θέση της παράστασης σε μια από τις εισόδους του κτιρίου, καθιστά βέβαιο ότι αυτή χρησιμοποιήθηκε για την κατατρόπωση και την απομάκρυνση του «κακού ματιού», καθώς και την προστασία από την καταστρεπτική του επίδραση. Η επιλογή του θέματος από το θαλάσσιο θεματολόγιο πιθανόν συνδέεται με το επάγγελμα του ιδιοκτήτη της οικίας. Με την ευκαιρία της παράστασης του ψηφιδωτού της Όστιας, η συγγρ. ερευνά και γενικότερα τη σημασία της απεικόνισης του εχθρού που συντρίβεται κάτω από τα πόδια του νικητή, θέμα οικείο στην αυτοκρατορική εικονογραφία.

Ο G. Ch. Picard (3.3) ερευνά το ερώτημα αν στα αρχαία ψηφιδωτά απεικονίζονται ιστορικά γεγονότα ή πραγματικά συμβάντα και ποια μέσα χρησιμοποιεί ο ψηφοθέτης για να τα κάνει αναγνωρίσιμα στον θεατή. Αφού συζητά μια σειρά παραδειγμάτων προερχόμενων κυρίως από το δυτικό ρωμαϊκό κράτος, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι απεικονίσεις γνήσιων ιστορικών συμβάντων, εκτός ίσως ελάχιστων εξαιρέσεων, απουσιάζουν από το διάκοσμο των ψηφιδωτών· αντίθετα, υπάρχουν ψηφιδωτά στα οποία παριστάνονται «συμβάντα», συχνά «αναμνηστικού» χαρακτήρα, που αφορούν και ενδιαφέρουν ιδιώτες, οι οποίοι είναι συγχρόνως και οι παραγγελιοδότες των συγκεκριμένων παραστάσεων. Τα πρωιμότερα παραδείγματα προέρχονται από την Ιταλία, χρονολογούνται στον 2ο αι. μ.Χ. και ανήκουν σε καλλιτεχνικούς κύκλους λαϊκών κοινωνικών τάξεων. Την πολυαριθμότερη σειρά αναμνηστικών ψηφιδωτών (αγωνιστικού, κυνηγετικού ή οικογενειακού χαρακτήρα) παρέχει η Β. Αφρική τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται στον 3ο μ.Χ. αι. Ψηφιδωτά με τέτοιου είδους απεικονίσεις, που από άποψη εικονογραφίας δέχονται την επίδραση της παράδοσης της μεγάλης ελληνικής ζωγραφικής, συνηθίζονται τώρα σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα και μπορούν να θεωρηθούν ως μια μορφή προπαγάνδας της τοπικής αριστοκρατίας και έκφρασης της επίσημης ιδεολογίας. Οι παραστάσεις αυτές έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως πηγές για τη μελέτη της κοινωνίας της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου.

Μια σειρά άλλων ανακοινώσεων αναφέρεται στην περιοχή των Βαλκανίων:

Η R. E. Kolarik (2.4) παρουσιάζει μια πιο σύνθετη και ολοκληρωμένη μορφή του ειδικού κεφαλαίου για τα τετραρχικά ψηφιδωτά των Βαλκανίων που περιλαμβάνεται στη διδακτορική της διατριβή (*The Floor Mosaics of Stobi and their Balkan Context*, Cambridge Mass. 1982, εκτύπ. σε ξηρογραφία 1989, σ. 384 κ.ε.). Στο άρθρο εξετάζονται τα ψηφιδωτά του Σπαλάτου, του Σιρμίου, της Θεσσαλονίκης, της Romuliana (Gamzigrad) και της Mediana, το καθένα χωριστά και σε σύγκριση μεταξύ τους, με τε-

λικό στόχο να σκιαγραφηθούν τα κύρια χαρακτηριστικά της τέχνης του ψηφιδωτού κατά τη διάρκεια του α΄ τέταρτου του 4ου αι. στο βαλκανικό χώρο και να καθοριστούν οι σταθμοί εξέλιξής της. Στα ψηφιδωτά του Σπαλάτου και του Σιρμίου διαπιστώνεται εικονογραφική λιτότητα και επιπεδότητα, χαρακτηριστικά που τα συνδέουν περισσότερο με τα ψηφιδωτά του δυτικού ρωμαϊκού κράτους, ενώ η μέτρια εκτέλεσή τους μαρτυρεί τοπικά εργαστήρια. Αντίθετα, τα ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης και της Romuliana παρουσιάζουν υπεροχή στην ποιότητα και το θεματολόγιό τους και επιδράσεις από το ανατολικό κράτος².

Στην ανακοίνωση της G. Cvetković-Tomašević (2.1) εξετάζονται τα ψηφιδωτά δάπεδα ενός κτιρίου άγνωστου προορισμού (πιθανόν πλούσιας έπαυλης) που η ίδια ανέσκαψε στην Ουλπιανή. Με βάση αρχαιολογικά δεδομένα, αλλά κυρίως με βάση εικονογραφικές παρατηρήσεις και σχέσεις που διαπιστώνει με άλλα ψηφιδωτά, η συγγρ. καταλήγει σε χρονολόγηση των ψηφιδωτών της Ουλπιανής ανάμεσα στα τέλη του 4ου και τα μέσα του 5ου αι., ενώ παράλληλα επιχειρεί να ερμηνεύσει και τα ευρήματα αυτά μέσα στα πλαίσια της γνωστής από μεγάλο αριθμό άρθρων θεωρίας της (τη βασική βιβλιογραφία βλ. στη σημ. 11 του άρθρου) για το συμβολικό κύκλο των στοιχείων που απαρτίζουν το χριστιανικό Κόσμο (βασιλεία των ουρανών, ουρανός-παράδεισος, γη, νερό).

Η E. Kessiakova (2.3) εξετάζει μια ομάδα ψηφιδωτών ιδιωτικών και εκκλησιαστικών κτιρίων, που αποκαλύφθηκαν στο κέντρο της σύγχρονης Φιλιππούπολης (Βουλγαρία) και που μαρτυρούν μεγάλη άνθηση της τέχνης του ψηφιδωτού στην πόλη αυτή σε όλη τη διάρκεια της όψιμης αρχαιότητας. Σημειώνω ιδιαίτερα, ανάμεσα στα ευρήματα, το ψηφιδωτό του νότιου κλίτους παλαιοχριστιανικής βασιλικής (πίν. LXXXIII,2), που παρουσιάζει ομοιότητες —οι οποίες δεν επισημαίνονται στο παραπάνω άρθρο— με το ψηφιδωτό των στοών του αιθρίου της βασιλικής στη θέση Παλιόχωρα της Μαρώνειας. Η σύνθεση των δύο ψηφιδωτών, με συνεχόμενους «κόμβους του Ηρακλή» που περιέχουν εικονικό διάκοσμο, γνωστή από παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του ανατολικού κράτους, δε συναντάται σε κανένα άλλο ελλαδικό ψηφιδωτό, υποδηλώνοντας αφενός την ομοιογένεια που χαρακτηρίζει τα έργα της ευρύτερης περιοχής της Θράκης και αφετέρου τις ιδιαίτερες επιδράσεις που δεχόταν η περιοχή αυτή από τις ανατολικές επαρχίες του κράτους³. Ενδιαφέρον παρου-

2. Λεπτομερή παρουσίαση και ανάλυση των τετραρχικών ψηφιδωτών της Θεσσαλονίκης, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται και αρκετά αδημοσίευτα και άγνωστα ψηφιδωτά, καθώς και μια προσπάθεια ένταξής τους στο σύνολο της παραγωγής του βαλκανικού χώρου κατά το α΄ μισό του 4ου αιώνα, βλ. τελευταία Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, III: Μακεδονία-Θράκη*, 1. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 71-112.

3. Βλ. σχετικά E. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Παλαιοχριστιανικό κτίσμα στη Μαρώνεια, I. Ανασκαφικά στοιχεία, II. Το ψηφιδωτό δάπεδο», *Θρα-*

σιάζει ακόμη το ψηφιδωτό εβραϊκής συναγωγής, της μοναδικής που είναι γνωστή έως σήμερα στη Βουλγαρία. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτες είναι οι ελληνικές ψηφιδωτές επιγραφές του μνημείου, οι οποίες, εκτός από την αναφορά των ονομάτων των δωρητών, παρέχουν ένα ακόμη παράδειγμα δήλωσης της έκτασης που ψηφώθηκε σε πόδες (πίν. LXXXVIII, XC, 1)⁴.

Ποικίλα, εικονογραφικά και άλλα, ζητήματα αποτελούν το αντικείμενο των υπόλοιπων ανακοινώσεων:

Οι A. Barbet και A. M. Guimier-Sorbets (3.1) ερευνούν την επίδραση των φατνωμάτων στα ψηφιδωτά, καθώς και τις αλληλοεπιδράσεις σε ό,τι αφορά στο συγκεκριμένο αυτό αρχιτεκτονικό στοιχείο στη ζωγραφική, τις γύφινες διακοσμήσεις και τα ψηφιδωτά, από τον 4ο αι. π.Χ. έως το τέλος της ελληνιστικής περιόδου.

Με αφορμή το ψηφιδωτό του Γανυμήδη στην οικία των Sollertii στο Θύσδρο (El Jem) της Τυνησίας, η M. A. Alexander (3.11) ασχολείται με τα ψηφιδωτά της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής που αντανακλούν τη δομή της διακόσμησης θολωτών οροφών, την πιθανή προέλευση της παράστασης του Γανυμήδη και την σχέση της με την οικία στην οποία ανήκει.

Η P. Lopreato (1.4) παρουσιάζει για πρώτη φορά συνολικά τα ψηφιδωτά του frigidarium των Μεγάλων Θερμών της Ακυλίας, ενώ η E. Alfdi-Rosenbaum (3.7) επικεντρώνει το ενδιαφέρον της ειδικά σε μία προτομή του ίδιου ψηφιδωτού, που διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες μορφές των αθλητών.

Την εικονογραφία των ψηφιδωτών των εβραϊκών συναγωγών αναπτύσσει ο A. Onadiah (2.7), ενώ παράλληλα ασχολείται με την καλλιτεχνική τους αξία, την προέλευση των εργαστηρίων που τα δημιούργησαν, καθώς και με τον χαρακτήρα και τον ρόλο του εικονιστικού διακόσμου σε σχέση με το θρησκευτικό αίσθημα των πιστών.

κική *Επετηρίδα* 7 (1987-1990) 103-144, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Για τη συνέχιση της ανασκαφής και την αποκάλυψη και νέων ψηφιδωτών βλ. Σ. Δουκατά, «Ευρήματα παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής περιόδου στην Παληόχωρα Μαρωνείας», *AEMΘ* 5 (1991) 497-504, εκ. 1-5, 7 και *AEMΘ* 6 (1992) 695-709.

4. Για νεότερη βιβλιογραφία σχετική με το θέμα αυτό (εκτός από την αναφερόμενη στις σημ. 9 και 10) βλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, τόμος II: Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη* 1987, σσ. 43-44, και της ίδιας, «Οι δωρητές στις ελληνικές αφιερωματικές επιγραφές του ανατολικού κράτους στην όψιμη αρχαιότητα», *ΑΡΜΟΣ: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο, Θεσσαλονίκη* 1990, σσ. 254-258· C. Koranda, «Pedaturangaben in frühchristlichen Mosaikinschriften. Bemerkungen zur Menora-Inschrift der neugefundenen Synagoge in Plovdiv», *AnzWien* 126 (1989) 103-110. Στο τελευταίο άρθρο ερευνάται συνολικά το θέμα της αναφοράς του αριθμού των ποδών στις επιγραφές, κυρίως του δυτικού κράτους, με αφορμή την επιγραφή της συναγωγής της Φιλιππούπολης. Ο ίδιος, εξάλλου, συγγρ. δημοσίευσε και ένα ακόμη άρθρο, σχετικό με το ψηφιδωτό της ίδιας συναγωγής: C. Koranda, «Menora-Darstellungen auf spätantiken Mosaikpavimenten. Untersuchungen zur neugefundenen Synagoge in Plovdiv», *Kairos* 30-31 (1988-1989) 218-228.

Με τη διακόσμηση των δημόσιων και ιδιωτικών λουτρικών εγκαταστάσεων στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική εποχή ασχολείται ο H. Manderscheid (3.5). Οι παρατηρήσεις του επεκτείνονται σε όλα τα είδη εσωτερικού διακόσμου των θερμών και στη σχέση του με την αρχιτεκτονική διάταξη των χώρων. Τον απασχολούν επίσης η ιεράρχηση του διακόσμου ανάλογα με τη σημασία του χώρου, το χρησιμοποιούμενο θεματολόγιο και ο κοινός σκοπός που εξυπηρετούν τα έργα γλυπτικής και τα ψηφιδωτά.

O N. Duval (3.13) προωθεί την έρευνα σχετικά με την απεικόνιση αθλητικών επάθλων στα ψηφιδωτά, ένα θέμα με το οποίο έχει ασχοληθεί συστηματικά και εκτεταμένα σε άλλα δημοσιεύματά του⁵.

H N. Jeddi (1.11) παρουσιάζει ένα όψιμο αδημοσίευτο ψηφιδωτό με μυθολογικές σκηνές από το Ouled Haffouz, που εγείρει πολλά προβλήματα από άποψη εικονογραφίας, χρονολόγησης και επιγραφών που το συνοδεύουν.

O P. Johnson (5.1.2) ασχολείται με προβλήματα χρονολόγησης των ψηφιδωτών της Μ. Βρετανίας, και κυρίως με τη δράση των τοπικών εργαστηρίων κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, προσκομίζοντας νέα στοιχεία στις έως τώρα γνώσεις μας. Σε ζητήματα εσωτερικής οργάνωσης των εργαστηρίων αναφέρεται, εξάλλου, και η ανακοίνωση του R. Hanoune (5.2), στην οποία προωθείται η έρευνα που αφορά στη διαδικασία της ψήφωσης, στα στάδια δηλαδή ολοκλήρωσης ενός ψηφιδωτού έργου.

Στην ανακοίνωση, τέλος, του C. Robotti (4.1) τονίζεται η καθοριστική σημασία της συντήρησης στη διελεύκανση προβλημάτων σχετικών με τη σχέση αρχιτεκτονικής και ψηφιδωτών διακοσμήσεων, τη διαδικασία και τις αρχαίες τεχνικές ψήφωσης κ.ά. Προτείνονται επίσης τρόποι εστίασης της έρευνας σε σημεία που μπορούν να φωτίσουν τα παραπάνω προβλήματα και να οδηγήσουν σε μια ευρεία συνολική θεώρηση των ψηφιδωτών σε σχέση με τα μνημεία στα οποία ανήκουν, καθώς και με τον χώρο και τις ιστορικές συνθήκες, κάτω από τις οποίες αυτά δημιουργήθηκαν.

O μεγάλος αριθμός των ανακοινώσεων, τα ενδιαφέροντα νέα ευρήματα που παρουσιάζονται, η ευρύτητα των θεμάτων που πραγματεύονται οι συγγραφείς και οι νέες προτάσεις επίλυσης παλαιών γνωστών προβλημάτων κάνουν τον τόμο των Πρακτικών του Δ' Συνεδρίου για το ελληνορωμαϊκό ψηφιδωτό ιδιαίτερα πολύτιμο όχι μόνο για τους ειδικούς

5. Βλ. «Couronnes agonistiques sur des mosaïques africaines: d'Althiburos (IVe s.?) au Cap Bon (Ve s.?)», *Bulletin archéologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques* 12-14 (1976-1978) Afrique du Nord, 195-216· «Nouvelles considérations sur les prix de concours (couronnes et "cylindres de prix" dans l'iconographie du Bas-Empire», *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 1983, 190-200 και «Recherches nouvelles sur les prix de concours représentés sur les mosaïques», *Bulletin archéologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques* 22 (1987-1989), Afrique du Nord, 177-209.

στα ψηφιδωτά αλλά και για κάθε ερευνητή που ασχολείται κυρίως με τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική εποχή και την όψιμη αρχαιότητα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Κ.Β.Ε. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ

The Correspondence of Ignatios the Deacon. Text, Translation, and Commentary by Cyril Mango with the collaboration of Stephanos Efthymiadis [Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXXIX, Dumbarton Oaks Texts, XI], Washington D. C. 1997, σελ. xi+244.

Ο Ιγνάτιος, διάκονος και σκευοφύλακας της Αγίας Σοφίας και για ένα σύντομο χρονικό διάστημα μητροπολίτης Νικαίας, έζησε στα τέλη του 8ου και το πρώτο μισό του 9ου αι. (περ. 775/80 - ύστερα από το 847). Το γεγονός ότι αρχικά ανήκε στους εικονοκλάστες και εν συνεχεία συμπαρατάχθηκε με τους υπερασπιστές της λατρείας των εικόνων τον καθιστά μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες μορφές της πολυτάραχης εποχής της Εικονομαχίας. Το σωζόμενο έργο του, ικανό σε έκταση και ποικίλο σε περιεχόμενο, αποτέλεσε από νωρίς αντικείμενο μελέτης, ενώ τα τελευταία χρόνια προσελκύει ολοένα και περισσότερο το ενδιαφέρον των ερευνητών, όπως τουλάχιστον μαρτυρούν δύο πρόσφατες κριτικές εκδόσεις αγιολογικών κειμένων του¹. Η παρούσα κριτική έκδοση των επιστολών του, ελάχιστα γνωστών μέχρι σήμερα στους ερευνητές, φέρνει στο φως μian ακόμα ιστορική πηγή για μια κρίσιμη εποχή: επίσης, οι επιστολές του Ιγνατίου συμπληρώνουν ένα κενό της βυζαντινής επιστολογραφίας, καθώς παρεμβάλλονται χρονικά ανάμεσα στην παραγωγή του Θεόδωρου Στουδίτη και του πατριάρχη Φωτίου. Παράλληλα, με την έκδοση αυτή, που αποτελεί καρπό μακρόχρονης ενασχόλησης του ακάματου Cyril Mango με το επιστολογραφικό έργο του Ιγνατίου², προστίθεται μια ενδιαφέρουσα ψηφίδα στη μάλλον αποσπασματική εικόνα που έχουμε για το βίο και το έργο της σημαντικής αυτής προσωπικότητας του 9ου αι.

Ο τόμος διαιρείται σε 4 μέρη. Μετά από τον Πρόλογο (σ. viii) και τον κατάλογο βραχυγραφιών (σ. ix-xi), ακολουθεί η Εισαγωγή (σ. 1-24), πυκνή, μεστή και πλούσια σε υλικό, η οποία διαρθρώνεται σε 4 υποκεφάλαια: Στο πρώτο (σ. 1-2) γίνεται λόγος για την ανακάλυψη των επιστολών και τις δύο πρώτες εκδόσεις τους από τον Μανουήλ Γεδεών (Κων-

1. Πρβ. G. Makris, *Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites* [Byzantinisches Archiv, 17], Στουτγάρδη-Λιψία 1997 και S. Efthymiadis, *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 4], Aldershot 1998.

2. Στην παρούσα έκδοση συνεργάστηκε ο Σ. Ευθυμιάδης, ο οποίος επιμελήθηκε εκδοτικά την τελική μορφή του βιβλίου, έκανε ουσιώδεις προσθήκες και περιέγραψε το μοναδικό χειρόγραφο των επιστολών κατόπιν αυτοψίας.

σταντινούπολη 1903 και 1914), που κατά μυστηριώδη σχεδόν τρόπο δεν έγιναν ευρύτερα γνωστές: η πρώτη έκδοση καταστράφηκε, για άγνωστους λόγους, και γι' αυτό δεν ανευρίσκονται σήμερα παρά ελάχιστα αντίτυπά της, ενώ η δεύτερη εκλάπη από το τυπογραφείο, προτού κυκλοφορήσει, και σώζεται σε ένα και μοναδικό αντίτυπο στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο (σσ. 2-3) ακολουθεί η συνοπτική περιγραφή του μοναδικού κώδικα (Βατοπεδίου 588 = V, του 11ου αι.) που παραδίδει ανώνυμα τις 64 επιστολές του Ιγνατίου³. Οι σσ. 3-18 της Εισαγωγής είναι αφιερωμένες στον βίο και το έργο του συντάκτη των επιστολών. Με σκοπό τη σκιαγράφηση της βιογραφίας του Ιγνατίου συγκεντρώνονται και αξιολογούνται κριτικά όλες οι μαρτυρίες που αφορούν τα αξιώματα και τις ιδιότητές του (διάκονος, σκευοφύλαξ, μητροπολίτης Νικαίας, μοναχός, γραμματικός). Εδώ, διερευνώνται επίσης τα χρονολογικά ζητήματα που προκύπτουν από τη μελέτη των γνήσιων έργων του, κυρίως των αγιολογικών (Βίος Ταρασίου, Βίος Νικηφόρου), ενώ παράλληλα εξετάζονται ζητήματα γνησιότητας και χρονολόγησης τα οποία αφορούν και τα υπόλοιπα έργα, πεζά και ποιητικά, που αποδίδονται στον Ιγνάτιο από τη χειρόγραφη παράδοση. Στα ποιήματά του συγκαταλέγονται ένα ηθικοδιδασκτικό αλφάβητο, ιαμβικά τετράστιχα που συνοψίζουν τους μύθους του Βαβρίου⁴, επιγράμματα, λειτουργικοί ύμνοι (κανόνες), ενώ τα πεζά τα συμπληρώνουν δύο ακόμη βίοι αγίων (του Γρηγορίου Δεκαπολίτου και του Γεωργίου Αμάστριδος). Στο επόμενο υποκεφάλαιο της Εισαγωγής (σσ. 3-18) μελετάται διεξοδικά το corpus των επιστολών. Εδώ, το ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως στα χρονολογικά και προσωπογραφικά προβλήματα που θέτουν. Με βάση την κατά το μάλλον ή ήττον ασφαλή χρονολόγηση κάποιων επιστολών, διερευνάται το ζήτημα αν και κατά πόσον η ταξινομήσή τους ακολουθεί χρονολογικά κριτήρια. Δυστυχώς, όμως, είναι δύσκολο να καταλήξει κανείς σε οριστικά συμπεράσματα λόγω ελλείψεως ασφαλών σχετικών μαρτυριών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις που αφορούν τους αποδέκτες των επιστολών και τις σχέσεις τους με τον αποστολέα: πρόκειται κυρίως για πρόσωπα που ανήκουν στην κρατική και εκκλησιαστική ιεραρχία, από τα

3. Η τελευταία επιστολή (αρ. 64) δεν είναι του Ιγνατίου αλλά είναι γραμμένη από κάποιον Νικηφόρο και απευθύνεται προς τον Ιγνάτιο. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει τη βάσιμη υπόθεση ότι το corpus των επιστολών, όπως σώζεται στον V, προέρχεται από τα κατάλοιπα του Ιγνατίου.

4. Ας σημειωθεί ότι τα ιαμβικά τετράστιχα του Ιγνατίου, αντίθετα απ' ό,τι αναφέρεται στη σ. 14, δεν σώζονται σε 20 περίπου χειρόγραφα, αλλά σε 36 τουλάχιστον. Επίσης, η προσθήκη *μαγίστορος* δίπλα στο όνομα του Ιγνατίου υπάρχει και στον κώδ. Vat. Pal. gr. 156, όπως σημειώνει ο C. F. Müller, «Handschriftliches zu Ignatius Diaconus», BZ 1 (1892) 415-437 (εδώ, σ. 422). Τέλος, η πρόσφατη έκδοση των M. J. Luzzato και A. la Penna (Λυψία 1986) περιλαμβάνει μόνο τους μυθιάμβους του Βαβρίου και όχι τα τετράστιχα του Ιγνατίου, όπως από παραδρομή σημειώνεται στη σ. 14, σημ. 60. Η μόνη κριτική έκδοση των τετραστίχων που διαθέτουμε, είναι του C. F. Müller (Λυψία 1897).

οποία ένα μεγάλο ποσοστό μάς είναι άγνωστο από άλλες πηγές. Η Εισαγωγή ολοκληρώνεται (σσ. 23-24) με μια ιδιαίτερα αξιόλογη απόπειρα ανασύνθεσης του βίου του Ιγνατίου, με βάση την κριτική αποτίμηση των πηγών που προηγήθηκε. Η δοκιμαστική αυτή προσέγγιση του ακανθώδους και εν μέρει δυσεπίλυτου προβλήματος δεν είναι η μόνη δυνατή, όπως επισημαίνεται, ωστόσο, συστηματοποιεί τα πορίσματα της έρευνας, χωρίς να αποκρύπτει τις δυσκολίες που παρουσιάζει το εγχείρημα καταρτισμού μιας ασφαλούς βιογραφίας του Ιγνατίου.

Την κύρια προσφορά του τόμου την αποτελεί το κεντρικό μέρος του (σσ. 25-161) που περιλαμβάνει την κριτική έκδοση των επιστολών. Τόσο η έκδοση όσο και η παράλληλη αγγλική μετάφραση που τη συνοδεύει έχουν γίνει με αξιέπαινη φροντίδα. Παρά το πλήθος των νοσούντων χωριών που είχαν ήδη θεραπευθεί από τον Γεδεών, πολλά και σημαντικά είναι όσα αποκαθίστανται εδώ για πρώτη φορά, εν μέρει με τη συνδρομή και άλλων ομοτέχνων του C. Mango. Από την άλλη πλευρά, η μετάφραση προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις αποδίδει το δυσνόητο κείμενο με θαυμαστή ενάργεια και πιστότητα. Την έκδοση και τη μετάφραση των επιστολών την ακολουθούν εξαιρετικά χρήσιμα ερμηνευτικά σχόλια (σσ. 163-205) που είτε διαφωτίζουν το νόημα, όπου αυτό δεν είναι εφικτό μέσω της μετάφρασης, είτε διασαφηνίζουν ιστορικά, πραγματολογικά, προσωπογραφικά και λεξιλογικά ζητήματα με τρόπο υποδειγματικό. Επίσης, συχνά συζητούνται εδώ εν εκτάσει και προβλήματα κριτικής του κειμένου, ενώ παρατίθενται παράλληλα χωρία από τα υπόλοιπα έργα του Ιγνατίου, που συν τοις άλλοις πιστοποιούν την πατρότητα των επιστολών.

Στο υστερόγραφο που επιτάσσεται (σσ. 207-209), αντικρούονται πειστικά οι επιφυλάξεις του A. Kazhdan⁵ σχετικά με την απόδοση κάποιων επιστολών στον Ιγνάτιο διάκονο, και συζητούνται τα προβλήματα που συνεπάγεται η προτεινόμενη διάκριση δύο συγγραφέων στο ανώνυμο παραδεδομένο corpus. Τον τόμο ολοκληρώνουν τέσσερις χρήσιμοι πίνακες (σσ. 211-244: κυρίων ονομάτων, λέξεων, πηγών και αρχών των επιστολών). Πάντως, δεδομένου ότι στη γλώσσα του Ιγνατίου παρατηρούνται αξιοσημείωτα φαινόμενα γραμματικής και συντακτικής υφής, η έλλειψη ενός Index graecitatis είναι ιδιαίτερα αισθητή: η ύπαρξή του θα διευκόλυνε εξαιρετικά τον αναγνώστη, και ειδικότερα τον μελετητή της μεσαιωνικής ελληνικής.

Ακολουθούν μερικές προσθήκες στο υπόμνημα πηγών της έκδοσης των επιστολών, δύο από τις οποίες⁶ συμβάλλουν παράλληλα στην αποκατάσταση ισάριθμων χωριών του κειμένου:

5. A. Kazhdan, «Letters of Ignatios the Deacon Once More. Some Doubts about Authorship», *JÖB* 44 (1994) 233-244.

6. Βλ. παρακάτω *Επιστ.* 31.39 και 62.70-72.

Επιστ. 2.2-3 (και 16.6) τοῦ εὔρετοῦ τῆς κακίας. Πρβ. 2 Macch. 7,31.

8.21-22 γαγγραίνης δίκην νομῆ ... προσγένηται. Πρβ. 2 Tim. 2,17: ὡς γάγγραινα νομῆν ἔξει.

8.27 ἴλεψ ὄμματι. Πρβ. Liban. Declam. 51,8 (VII 731,13-14 Foerster): ἴλεψ ποτε πρὸς ἡμᾶς ἐπίβλεψον ὄμματι.

9.2 ὑπταίης χερσὶν δεξάμενοι. Γνωστή παροιμιακή φράση· βλ. ενδεικτικά: Philostr. Imag. 1,6,3, Liban. Epist. 1192,3 (XI 277,14 Foerster), Athan. Apol. c. Arian. 57,6 Orpitz, Basil. Ep. 203,4,10 Courtonne, Ioann. Chrys. Ad Theod. laps. I 19,22 Dumortier, Eunap. Vit. soph. 6,6,12 Giangrande κ.ά.

9.4 ἀθυμίας νέφους. Πρβ. Ioann. Chrys. Hom. ad pop. Ant. 2,3 (PG 49,37,1-2), In Genes. hom. 6,1 (PG 53,54,37-38), Georg. Pisid. Hex. 8 (PG 92, 1427A).

11.20 αἰλακα τέμνειν. Πρβ. Ar. Av. 1400, Callim. Aet. 22,1, Lyc. Alex. 624, Greg. Naz. Or. 2, 100 (PG 35,501B1) κ.ά.

31.39 τί γένωμαι καὶ ποῖ τράπωμαι; Η γραφή τί εἶναι διόρθωση των εκδοτῶν, το χειρόγραφο παραδίδει το ορθό τίς. Πρόκειται για γνωστή φράση που απαντά στον Λιβάνιο (Declam. 51,19 [VII 735,17 Foerster]: τίς γένωμαι; ποῖ τράπωμαι;) και που, καθώς φαίνεται, έγινε με τον καιρό στερεότυπη: πρβ. π.χ. Sud. τ 911 Adler (ποῖ δὲ τράπωμαι καὶ τίς γένωμαι;), Μιχαήλ Ιταλικός, σ. 171,3 Gautier, Νικήτας Ευγενειανός, Ἄναχ. ἢ Ἄναν. 815-816 Χρηστίδης κ.ά.

33. 42 ζήτων ἐκζητήσει. Πρβ. Deut. 23,22: ἐκζητῶν ἐκζητήσει.

33.43 σώζων σώσει. Πρβ. Ierem. 46,18: σώζων σώσω σε.

35.3 θησαυρὸν κεκρυμμένον. Πρβ. Matth. 13,44.

37.55 τὸ τῆς ἀλυτίας ... φάρμακον. Πρβ. Plut. Cons. ad Apoll. 25 (Mor. 114C): φάρμακον ἀλυτίας.

37.57 λήθης βυθοῖς. Πρβ. Greg. Naz. Or. 44,1 (PG 36,608A11): μὴ παραρρυῆ λήθης βυθοῖς, Carm. 2,1,10,25 (PG 37,1028A): ἀλλὰ τὰ μὲν κεύθοι λήθης βυθός, Ioann. Damasc. Passio s. Artemii PG 96,1256A3: οὐκ ᾤηθην ταῦτα τῆς (sic) λήθης ἐνθάφαι βυθοῖς. Πρβ. Ν. Β. Τομαδάκης, «Αποθησαυρίσματα. 1. Βυθοὶ λήθης ...», Ἄθηνᾶ 64 (1960) 3-16 και τις προσθήκες του ίδιου: Ἄθηνᾶ 67 (1963-1964) 3-19, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν 35 (1966-1967) 68.

40.18-19 ὁ τῶν κρυφίων γνώστης ... Κύριος. Πρβ. Sus. 42,2 ὁ θεὸς ὁ αἰώνιος ὁ τῶν κρυπτῶν γνώστης.

42.1-2 ἀμειδῆς ... θάνατος. Πρβ. Anth. Pal. VIII 190,1 (Greg. Naz.): ἀμειδήτου θανάτου, Ioann. Damasc. (immo Theod. Stud.), Hom. in nativ. Mariae, PG 96, 688A10: θάνατον τὸν ἀμειδῆ.

42.34 τυφλοῖς οὐκ ἐγενόμην ὄμμα. Πρβ. Iob 29,15: ὀφθαλμὸς ἤμην τυφλῶν. (χωρίο που αναφέρεται επίσης στην ελεημοσύνη, ὅπως και το αντίστοιχο του Ιγνατίου).

54.11 κλῆρον ἀναφαίρετον. Πρβ. Phil. De vit. Mos. 1,304: κλῆρον ἀναφαίρετον, Clem. Alex. Protr. 11,114,4: ἀναφαίρετον τοῦ πατρὸς κλῆρον.

56.9 ἐλπίς ἀνευδοῖαστος. Πρβ. Basil. Const. ascet. PG 31,1416B6: αἰτεῖται παρὰ τοῦ Θεοῦ μετ' ἐλπίδος ἀνευδοῖαστου.

57.3 ὡς ἔκ τινος ληθεδόνος πεπωκότας. Πρβ. Liban. Declam. 51,19 (VII 736,1-3 Foerster): τὸ τῆς ληθεδόνος ὕδωρ μοι κομισάτω πιεῖν, ᾧ τοσοῦτον, ὡς φασιν, ἰσχὺς περίεστιν ὡς ἀμνηστῖαν τοῖς πεπωκόσιν ἐργάζεσθαι. Πρβ. επίσης Sud. λ 412 Adler: Ληθεδόνος: ὄνομα πηγῆς. Μήπως πρέπει να γράψουμε Ληθεδόνος;

58.9 πρὸς βυθὸν ἀπορίας συγκατέισι. Πρβ. Ps.-Athan. Homil. in occurs. Dom.

PG 28,997B9: πρὸς ἀπορίας βυθὸν καταντήσουσιν. Πρβ. επίσης Greg. Naz. Carm. 1,2,10,394 (PG 37,708A): κρημνοὺς προτιμῶν τῆς ἀπορίας καὶ βυθοῦς.

58.31 τηκεδὸν λιμῶν. Πρβ. Greg. Nyss. De beatitud. or. VIII, PG 44,1300A2-3: τὰς διὰ τοῦ λιμοῦ τηκεδόννας.

62.51-52 Ἰούδαν, ἐξ οὗ τὸ κατὰ σάρκα Χριστὸς ἀνατέταλκεν. Πρβ. Hebr. 7, 14: ἐξ Ἰούδα ἀνατέταλκεν ὁ κύριος ἡμῶν.

62.64 τὸν Πέτρον, ὃν θυρωρὸν οὐρανῶν θεὸς ἀποδείξας τὰς τούτων κλεῖς ἐνεχείρησεν (sic). Οἱ εκδότες σωστά παραπέμπουν στον Matth. 16,19: δώσω σοι τὰς κλεῖδας τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν κτλ. Πρβ., ωστόσο, και το ακόλουθο χωρίο του Ιωάννη Χρυσοστόμου (In s. Ignat. marty. 4, PG 50,591,44-45) που βρίσκεται σαφῶς εγγύτερα στο κείμενο της επιστολής του Ιγνατίου: Πέτρον, ὃ τὰς κλεῖς ἐνεχείρισε τῶν οὐρανῶν.

62.70-72 Οὐρανοὶ γὰρ ριζηδὸν (sic ed.: ρυζηδὸν V) παρελεύσονται καὶ τακήσεται στοιχεῖα καυσούμενα, καὶ γῆ καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἔργα φλεγῆσονται. Στο υπόμνημα πηγῶν αναγράφεται σχετικὰ: «Mt. 24.29, 35 etc.», ωστόσο, κανένα ἀπὸ τα παραπάνω χωρία δὲν ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τοῦ Ιγνατίου. Ἡ ἀμεση πηγὴ που παρατίθεται ἐδῶ σχεδὸν ἀυτολεξεῖ εἶναι ἄλλη: 2 Petr. 3,10: Ἦξει δὲ ἡμέρα κυρίου ὡς κλέπτῃς, ἐν ἣ οἱ οὐρανοὶ ροιζηδὸν παρελεύσονται στοιχεῖα δὲ καυσούμενα λυθήσεται καὶ γῆ καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἔργα εὐρεθήσεται. Σχετικὰ με τὴ γραφὴ τακήσεται (ἀντὶ λυθήσεται), ὁ Ιγνάτιος ἀκολουθεῖ προφανῶς ἓνα ἄλλο χωρίο, που το συναντοῦμε ἀμέσως παρακάτω στὴν ἴδια ἐπιστολὴ (2 Petr. 3,12): στοιχεῖα καυσούμενα τήκεται. Στὴν προκειμένη περίπτωση, ὁ ἐντοπισμὸς τῆς ἀμεσης πηγῆς συμβάλλει ταυτόχρονα καὶ στὴν ἀποκατάσταση τοῦ τύπου ροιζηδὸν. Ἡ μετάφραση τῆς λέξεως πρέπει νὰ διορθωθεῖ ἀνάλογα («with a great noise», ἀντὶ «utterly»).

62.91 τοῦ σκοτόυς τοῦ ἐξωτέρου. Πρβ. Matth. 25,30 εἰς τὸ σκοτός τὸ ἐξώτερον.

Ἀκολουθοῦν τρεῖς ἀκόμη παρατηρήσεις που ἀφοροῦν στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου:

6.18-19 μηδὲν παρὰ τῶν εὐσεβῶς διατεταγμένων εἰς αὐτοὺς πράττειν κελύουσιν. Ἐνῶ ἡ μετάφραση ἀποδίδει, κατὰ τὴν ἀποψή μας, ὀρθὰ τὸ νόημα (nothing should be done to them *contrary to these pious decrees*), δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως στο ἐλληνικὸ κείμενο τῆς ἐπιστολής. Ἀντίθετα, φαίνεται ὅτι ἀποδίδει μιὰ ἐκφραση τοῦ τύπου: πέρα τῶν εὐσεβῶς διατεταγμένων ἢ παρὰ τὰ εὐσεβῶς διατεταγμένα, ἀποδέχεται δηλαδὴ τὴ διόρθωση πέρα τοῦ πρώτου ἐκδότη, που ἀναγράφεται μὲν στο υπόμνημα (18 πέρα G : παρὰ V), ἀλλὰ δὲν εἰσάγεται (ἀπὸ ἀβλεψία;) στο κείμενο.

18.34 Ὁ δὲ ὑμέτερος Θεόφιλος νυνὶ δὲ καὶ ἡμέτερος, ὃν ἐν χερσὶ ταῖς ἡμετέραις παρέθετο. Το τρίτο πρόσωπο τοῦ ρήματος στὴν πρόταση αὐτὴ ἀπαιτεῖ ὡς ὑποκείμενο μιὰ ἀπὸ τὶς προσφωνήσεις τοῦ τύπου: ἡ ἀρχικὴ ὑμῶν καὶ πατρικὴ τελειότης (18.2) καὶ ὦ ἱερά καὶ φίλη θεῶ κεφαλὴ (18.6), που συναντοῦμε στο προοίμιο τῆς ἐπιστολής. Ὡστόσο, οἱ προσφωνήσεις αὐτὲς βρῖσκονται πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ χωρίο που μας ἀπασχολεῖ. Ἐντύπωση προκαλεῖ μάλιστα τὸ γεγονός ὅτι, στο κύριο μέρος τῆς ἐπιστολής, ὅλα τὰ ρήματα (μὲ μιὰ μοναδικὴ ἐξαίρεση: ἐγγισάτω 18.10) που χρησιμοποιοῖ ὁ Ιγνάτιος, ὅταν ἀπευθύνεται στον ἀποδέκτη, εἶναι δευτέρου προσώπου: στηρίζατε 18.12, κατανύξατε 18.13, ἔκτεινον 18.16-17, στηθὶ 18.20, ἐχρημάτισας 18.25, γενοῦ 18.27, λέξον 18.31 (ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ συζητούμενο χωρίο: ἔσο 18.38, μὴ διαλίποις 18.39). Ἐπομένως καὶ στὴν προκειμένη

περίπτωση, θα περίμενε κανείς δεύτερο πρόσωπο: *παρέθου* αντί *παρέθετο*⁷. Η μετάφραση, πάντως, είναι ορθή: «since you have placed him in my hands».

56.6-7 τὰ φυλακῆς καὶ δεσμῶν πειραθείημεν. Η έκφραση θυμίζει ένα χωρίο από την Πρὸς Ἑβραίους επιστολή του Παύλου (11,36): ἕτεροι δὲ ἐμπαιγμῶν καὶ μαστίγων πείραν ἔλαβον, ἔτι δὲ δεσμῶν καὶ φυλακῆς. Πέρα, όμως, από αυτό, η σύνταξη του ρήματος πειρᾶμαι με αιτιατική ξενίζει: τὰ (τῆς) φυλακῆς καὶ (τὰ τῶν) δεσμῶν πειραθείημεν. Κατά πάσα πιθανότητα η αιτιατική τὰ πρέπει να διορθωθεί σε γενική: τῶν φυλακῆς καὶ δεσμῶν πειραθείημεν (πρβ. και 62.92 ὧν ὑμᾶς μὴ πειραθῆναι δῶη).

Τέλος, σημειώνουμε όσες τυπογραφικές ή άλλου είδους αβλεψίες εντοπίσαμε κατά τη μελέτη του τόμου: σ. 10,21: γρ. He· σ. 12,21: γρ. διεξιστορεῖσθαι. Επιστ. 2.6 γρ. οὖν, 2.18 γρ. οὖν, 21.16 γρ. τῆς, 28.14 καὶ αὖραις ἀπορριφθῆτω: δεν έχει μεταφραστεί, 31.39 γρ. Ἡ τίνα, 33.43 γρ. σώζων, 42.53 γρ. πρεσβείαις, 46.5 γρ. γραιδίων, 47.9 γρ. τίς, 54.38 γρ. διασώζουσα, 58.16 (και στο υπόμνημα πηγῶν ad loc.) γρ. ἐστῶσιν, 60.20 γρ. Ἄλλὰ, 62.43 γρ. ἐτεκτῆνατο, 62.64 γρ. ἐνεχείρισεν, 62.81 γρ. καὶ, 63.1 γρ. πρὸς με. Σ. 114 (υπόμνημα πηγῶν) η εγγραφή που αφορά τους στίχους «8-19...» αναφέρεται σε κείμενο που βρίσκεται στην επόμενη σελίδα και πρέπει να διορθωθεί σε «18-19»· σ. 213¹,10 γρ. ἀβάλα 42.41· σ. 215²,11 να διαγραφεί το λήμμα: «ἀνεμῆνος 38.2»· σ. 215²,38 να διαγραφεί το λήμμα: «ἀντίδοτον 43.3» και να προστεθεί το χωρίο 43.3 στο λήμμα: ἀντίδοτος· σ. 233¹,31: γρ. ροιζήδον 62.70· σ. 237¹,31-32: να διαγραφεί: «Iudices 6: 57.14» και στη σ. 219², 3 να προστεθεί αντ' αυτού: «Iudae 6: 57.14»· σ. 238¹,34: να διαγραφεί η εγγραφή «Matthaeus 7.18: 42.28» και να αντικατασταθεί από: «Michaeas 7.18: 42.28».

Οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν μειώνουν την αξία της καθ' όλα φροντισμένης αυτής έκδοσης. Όπως τονίστηκε ήδη, οι εκδότες προσφέρουν στο επιστημονικό κοινό μια πολύτιμη ιστορική πηγή κριτικά επεξεργασμένη, ικανοποιητικά μεταφρασμένη και επιμελώς σχολιασμένη, ενώ παράλληλα προάγουν, στο μέτρο του δυνατού, τη γνώση μας για το βίο και το έργο του Ιγνατίου Διακόνου⁸.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΣΣΗΣ

7. Μια άλλη, λιγότερο ίσως πιθανή, αλλά παλαιογραφικά ευεξήγητη λύση θα ήταν να διορθώσουμε σε *παρετίθεσο*. Στην περίπτωση αυτή, πρέπει να υποθέσουμε ότι η αρχική γραφή *παρετίθεσο* είχε φθαρεί στο πρότυπο του κώδ. V σε *παρέθεσο*, οπότε ο γραφέας του V την (παρα)διόρθωσε σε *παρέθετο*. Ωστόσο, ο αόριστος είναι εδώ σαφώς προτιμότερος από τον παρατατικό.

8. Η Βιβλιοκρισία είχε παραδοθεί στη σύνταξη του περιοδικού, όταν δημοσιεύτηκε η μελέτη του Ι. Δ. Πολέμη, «Οι επιστολές του Ιγνατίου Διακόνου. Προβλήματα ερμηνείας και κριτικής αποκατάστασης του κειμένου», *Ελληνικά* 48/2 (1998) 255-266. Δύο από τις διορθώσεις του (σ. 266) σε ισάριθμα χωρία των επιστολών (62.64 και 62.70) συμπίπτουν με αυτές που προτείνονται και εδώ.

AETOS. *Studies in Honour of Cyril Mango presented to him on April 14, 1998*. Edited by *Ihor Ševčenko* and *Irmgard Hutter*, Stuttgart - Leipzig, B. G. Teubner, 1998, σελ. xx+378, LXXXIII πίν.

Επιβεβλημένη προσφορά τιμής σε έναν από τους κορυφαίους βυζαντινολόγους του αιώνα μας αποτελεί το πρόσφατο αφιέρωμα στον καθηγητή C. Mango. Η ερευνητική οξύνοια του τιμωμένου, η άρνησή του να προσαρμοσθεί σε καθιερωμένα σχήματα ερμηνείας και σε συναισθηματικού τύπου προσεγγίσεις του αντικειμένου της εργασίας του, καθώς και η εποπτεία ολόκληρου του πεδίου των βυζαντινών σπουδών που τον χαρακτηρίζει έδωσαν επάξια στον επιβλητικό αυτό τόμο τον τίτλο AETOS. Όπως τονίζει στο προλογικό του σημείωμα ο I. Ševčenko, ο τιμώμενος θεράπευσε σε όλη τη διάρκεια της ερευνητικής του πορείας το ιδεώδες της *Byzantinologie totale*. Ελάχιστοι επιστήμονες κατόρθωσαν να συνδυάσουν με τόση επιτυχία τη βαθιά γνώση της βυζαντινής τέχνης με την εμπειρστατωμένη έρευνα της ιστορίας όλων σχεδόν των περιόδων του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, η οποία, με τη σειρά της, αφορμάται πάντοτε από αυστηρές φιλολογικές προϋποθέσεις και στηρίζεται σε μία αξιοληλυτή εξοικείωση με τα κείμενα. Εύλογα λοιπόν οι μελέτες διαπρεπών συναδέλφων και φίλων του καθηγητή Mango που συγκεντρώνονται στον τόμο καλύπτουν όλο το φάσμα των σύγχρονων βυζαντινών σπουδών.

Ιδιαίτερα αισθητή είναι στην πιο πρόσφατη περίοδο της έρευνας του Mango η στροφή του ενδιαφέροντός του σε θέματα καθαρά φιλολογικά, γεγονός που δικαιολογεί την παρουσία στον τόμο αρκετών εργασιών, οι οποίες θίγουν ποικίλα φιλολογικά ζητήματα, περισσότερο, αλλά όχι μόνο, της βυζαντινής γραμματείας.

Ο A. Cameron, «*Basilius, Mavortius, Asterius*» (σσ. 28-39), διατυπώνει προβληματισμούς σχετικά με τον ιδιοκτήτη του χειρογράφου του Προυδεντίου *Parisinus latinus 8084*, το οποίο χρονολογείται μάλλον στον 6ο αι. στην προσπάθειά του να αποκρυπτογραφήσει την αινιγματική και δυσανάγνωστη υπογραφή του κατόχου του.

Ένα επιτάφιο επίγραμμα για τον πάπα Ονώριο μεταφράζει και σχολιάζει ο J. Durliat, «*L'épithaphe du pape Honorius (625-638)*» (σσ. 71-86), ο οποίος εξετάζει το κείμενο μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της επιβίωσης των παλαιών αριστοκρατικών αξιών στην αυτοκρατορική Ρώμη του 7ου αι.

Δύο επιγράμματα, που μνημονεύουν την οικοδόμηση μιας κατοικίας στα Β.Α της Απαμείας επανεκδίδει ο D. Feissel, «*Deux épigrammes d'Apamène et l'éloge de l'endogamie dans une famille syrienne du VI siècle*» (σσ. 116-136), συσχετίζοντάς τα με το φαινόμενο της ενδογαμίας που παρατηρείται σε πολλές συριακές οικογένειες τον 6ο αι.

Ο B. Flusin, «*L'empereur et le Théologien. À propos du Retour des reliques de Grégoire de Nazianze (BHG 728)*» (σσ. 137-153), ταυτίζει τον συγγραφέα του ανώνυμου λόγου για τη μεταφορά των λειψάνων του

Γρηγορίου του Θεολόγου στην Κωνσταντινούπολη με τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ' τον Πορφυρογέννητο, αξιοποιώντας τις πληροφορίες που δίνει για τον εαυτό του ο ίδιος ο συγγραφέας στον επίλογο του κειμένου, όπως αυτός παραδίδεται από τον κώδικα Mosquensis 162, ο οποίος διαφέρει σημαντικά από τον αντίστοιχο επίλογο του κώδικα του Τουρίνου B III 31 (116), από τον οποίο είχε εκδοθεί στο παρελθόν. Ακολουθούν χρήσιμες παρατηρήσεις για την ιδεολογική κατεύθυνση του κειμένου, όσον αφορά στο πρόβλημα των σχέσεων εκκλησίας και πολιτείας.

Ο A. Guillou, «Inscriptions byzantines d'Italie sur tissu» (σσ. 172-176), επανεκδίδει δύο επιγράμματα κεντημένα επάνω σε ύφασμα. Η φράση του πρώτου ἦν δουλόσυνον πίστιν ἐκθρέψας ἔχω, παρὰ μέσ' αἶμο(ῦ) καρδιακαῖς ἐστίαις, για την οποία ο εκδότης σημειώνει leg. μέσ' ἐμοῦ? Je doute de cette lecture: unique erreur phonétique: ο final pour ου? μάλλον θα πρέπει να διαβασθεί ως μέσαις μου, ενώ ως παράλειψη θα πρέπει να θεωρηθεί η απουσία οποιασδήποτε παραπομπής στην εργασία του S. G. Mercati, «Sull'iscrizione del così detto "vessillo navale" di Manuele Paleologo conservato nella Galleria Nazionale delle Marche in Urbino», *Collectanea Byzantina*, τ. 2, Bari 1970, 242-248, όπου τα προβλήματα έκδοσης και προσπογραφίας του δευτέρου επιγράμματος συζητούνται εκτενώς.

Ο H. Hunger, «"Aristophanes" in margine. Versus exotici» (σσ. 177-180), εκδίδει από τον κώδικα της Βιέννης Suppl. Gr. 145 ένα αναγεννησιακό, όπως πιστεύει, επίγραμμα με αιγιματικό περιεχόμενο, στο οποίο ενδεχομένως γίνεται αναφορά σε ορισμένες δαιμονικές φιγούρες, που αμυδρά θυμίζουν τον γνωστό Δράκουλα της Τρανσυλβανίας. Το επίγραμμα είναι γεμάτο από αριστοφάνειες απηχήσεις, οι οποίες επισημαίνονται από τον εκδότη.

H E. Jeffreys, «The Novels of Mid-Twelfth Century Constantinople. The Literary and Social Context» (σσ. 191-199), συσχετίζει τα λόγια μυθιστορημάτων της περιόδου των Κομνηνών με τις εκπαιδευτικές ανάγκες της Βασιλεύουσας, καθώς και με τις νέες ανησυχίες της αριστοκρατίας, η οποία την περίοδο αυτή συζητά με αυξημένο ενδιαφέρον θέματα που αφορούν στις σχέσεις των δύο φύλων και τον έρωτα. Πολύ σημαντικό από τη άποψη αυτή είναι το επίγραμμα, το οποίο συνοδεύει το μυθιστόρημα του Θεοδώρου Προδρόμου στον κώδικα Palatinus gr. 43 της Χαϊδελβέργης. Το μικρό αυτό κείμενο απευθύνεται σε κάποιον Καίσαρα, ίσως τον Ιωάννη Ρογήρο, και σχολιάζεται εκτενώς από τη συγγραφέα του άρθρου.

Η εργασία των A. Kazhdan και L. Sherry, «Anonymous Miracles of St. Artemios» (σσ. 200-209), αποπειράται να δώσει μία πρωτότυπη ερμηνεία της αφηγηματικής τεχνικής των *Θαυμάτων του αγίου Αρτεμίου*, με βάση τη διαπίστωση ότι ο ανώνυμος συγγραφέας τους ξεκινά από διηγήσεις με σχετικά απλή δομή και μικρή έκταση, για να προχωρήσει στη συνέχεια σε αφηγήσεις θαυμάτων περισσότερο σύνθετες, οι οποίες καλύπτουν το

ενδιάμεσο τμήμα του κειμένου, ενώ στο τελευταίο τμήμα του επανέρχεται κυκλικά σε δομικά απλές ιστορίες. Ωστόσο, οι σχετικές παρατηρήσεις δύσκολα πείθουν, καθώς μάλιστα η ανισομέρεια των τριών τμημάτων ως προς τον αριθμό των περιεχομένων θαυμάτων (16 στο πρώτο μέρος, 24 στο δεύτερο και μόλις 4 στο τελευταίο) δεν αφήνει πολλά περιθώρια για να δεχθούμε συνειδητή κατανομή του υλικού εκ μέρους του συγγραφέα. Έκπληξη οπωσδήποτε προκαλεί ο δισταγμός του Kazhdan να δεχθεί τη δυνατότητα χρησιμοποίησης και ενσωμάτωσης στο κείμενο ποικίλων προγενέστερων πηγών, ακόμη και γραπτών, εκ μέρους του συντάκτη των *Θαυμάτων* (σ. 201), τα διάφορα μέρη των οποίων παρουσιάζουν μία εμφανέστατη διαφοροποίηση ως προς το ύφος, ενώ ο ίδιος μελετητής συνήθιζε σε άλλες περιπτώσεις, με αμφίβολα κριτήρια, να αποδίδει κείμενα από υφολογική άποψη εντελώς ομοιόμορφα σε δύο ή και περισσότερους ενίοτε συγγραφείς, όπως συνέβη για παράδειγμα στο παρελθόν με τις επιστολές του Ιγνατίου διακόνου.

O L. Rydén, «The Date of the Life of St. Symeon the Holy Fool» (σσ. 264-272), υποστηρίζει ότι ο Λεόντιος Νεαπόλεως συνέθεσε τον Βίο του Συμεών του σαλού ύστερα από τον βίο του Ιωάννου του Ελεήμονος, αντίθετα προς τις νεότερες απόψεις των Mango και Déroche.

O I. Ševčenko, «The Lost Panels of the North Door to the Chapel of the Burning Bush at Sinai» (σσ. 284-298), εξετάζει ορισμένα χαμένα ή λανθάνοντα σήμερα επιγράμματα, που παλαιότερα διατηρούνταν στη θύρα της βόρειας πύλης του παρεκκλησίου της Αγίας Βάτου στη βασιλική του Σινά, συνοδεύοντας παραστάσεις βιβλικών ιστοριών, των οποίων η ύπαρξη είναι γνωστή χάρη στην *Επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας* του Νεκταρίου Ιεροσολύμων που τα μετέγραψε και τα εξέδωσε τον 17ο αι. O συγγραφέας προσπαθεί με βάση ανάλογες περιπτώσεις θυρών εκκλησιών ή άλλων κτηρίων, οι οποίες έχουν επάνω τους χαραγμένες αναπαραστάσεις σκηνών της Αγίας Γραφής, να περιγράψει τη θέση των επιγραμμάτων καθώς και των συνοδευτικών παραστάσεων επάνω στην επιφάνεια της πόρτας και να προσδιορίσει τον χρόνο σύνθεσής τους (ίσως 10ος αι.). Απλώς εδώ επισημαίνεται ότι στο όγδοο επίγραμμα (*Χριστὸς μαθητῶν πρὸς χορὸν τρανωῶς ἔφη· / εἰσὶ τινες τῶν ὧδε νῦν ἐστηκότων, / οἵτινες οὐ γεύσονται ἕως θανάτου / ἴδωσιν ἂν τὴν θεοῦ σκηπτουχίαν*) ο τελευταίος στίχος έχει έντεκα συλλαβές (μάλλον έχει εκπέσει μια συλλαβή), ενώ το νόημα απαιτεί στον προηγούμενο να γράψουμε *θανάτου, ἕως, μεταθέτοντας τη σειρά των δύο τελευταίων λέξεων*.

Με την ερμηνεία της φράσης Miles Quondam et Graecus, με την οποία αυτοχαρακτηρίζεται ο Αμμιανός Μαρχελλίνος, ασχολείται ο I. Shahid στην ομότιτλη εργασία του (σσ. 299-305), τονίζοντας την απολογητική διάθεση με την οποία χρησιμοποιεί τη φράση ο ιστορικός, προκειμένου να εξασφαλίσει την επιείκεια και την κατανόηση του λατινόφωνου κοινού (*captatio benevolentiae*) για ένα ιστορικό έργο, με το οποίο ο Έλλη-

νας συγγραφέας προσπαθεί να μιμηθεί τον Τάκιτο. Το Graecus έχει κατά τον συγγραφέα της μελέτης έννοια καθαρά εθνική.

Ο P. Speck, «Ohne Anfang und Ende. Das Hexaemeron des Georgios Pisides» (σσ. 314-328), αφορμώμενος από τη διαπίστωση ασυνεπειών στη δομή του ποιήματος *Eis tēn Ēxāhēmeron* του Γεωργίου Πισίδη, υποστηρίζει ότι η μορφή του κειμένου, όπως μας έχει παραδοθεί, είναι προϊόν εκδοτικής επεξεργασίας μεταγενέστερου λογίου, ο οποίος στα κατάλοιπα του ποιητή βρήκε το σχέδιο ενός ποιήματος για το θέμα αυτό, χωρίς όμως να σώζεται η αρχή και το τέλος του, τα οποία ο διασκευαστής συμπλήρωσε με τρόπο αυθαίρετο, προσθέτοντας στίχους από άλλα μισοτελειωμένα πονήματα του Πισίδη, ανάμεσα στα οποία συμπεριλαμβανόταν ένα ποίημα προς τιμήν του πατριάρχη Ιεροσολύμων Ζαχαρία, που επέστρεψε στην έδρα του από την περσική αιχμαλωσία το 628.

Συμβολές παλαιογραφικές δεν υπάρχουν πολλές στον τόμο. Δύο δείγματα της κυπριακής σγουρής μικρογράμματης γραφής (*bouclée*) παρουσιάζει από τους κώδικες Vaticanus gr. 578 και Monacensis gr. 284 ο P. Canart στη μελέτη του «Deux témoins de la “chypriote bouclée. Le Vaticanus graecus 578 et le Monacensis graecus 284» (σσ. 40-45).

Η βυζαντινή ιστορία αντιπροσωπεύεται στον τόμο με πολλές και ενδιαφέρουσες εργασίες. Την πολιτική δραστηριότητα της κόμησας —και στη συνέχεια εφήμερης βασιλίσσας της Ιερουσαλήμ— Αδελασίας, συζύγου του αδελφού του Ροβέρτου Γυισκάρδου, Ρογήρου του Α΄, και μητέρας του Ρογήρου του Β΄, μελετά η V. von Falkenhausen, «Zur Regentschaft der Grafen Adelasia del Vasto in Kalabrien und Sizilien (1101-1112)» (σσ. 87-115), η οποία αποκαλύπτει άγνωστες πτυχές της ιστορίας της νορμανδικής Κ. Ιταλίας και Σικελίας στις αρχές του 12ου αι.

Η μελέτη του C. Foss, «Byzantine Responses to Turkish Attack. Some Sites of Asia Minor» (σσ. 154-171) εξετάζει επιλεκτικά ορισμένα, ελάχιστα γνωστά ως τώρα, οχυρωματικά έργα στη Μ. Ασία της περιόδου των Κομνηνών και των Λασκαριδών (π.χ. τα οχυρωματικά έργα της χερσονήσου της Τραχείας), προκειμένου να καταδειχθεί η προσαρμοστικότητα του συστήματος της βυζαντινής άμυνας στις αντίξοες περιστάσεις των τουρκικών επιδρομών και η δυνατότητα ανταπόκρισής του στις διαφορετικές κάθε φορά απαιτήσεις, η οποία επέτρεψε στο Βυζάντιο να διατηρήσει τον έλεγχο ενός σημαντικού τμήματος της Μ. Ασίας για δύο αιώνες μετά την ήττα του Μαντζικέρτ.

Η I. Hutter, «Theodorupolis» (σσ. 181-190), εξετάζει κριτικά την πληροφορία του Σκυλίτζη για τη μετονομασία της πόλης των Ευχαίνων σε Θεοδωρούπολη προς τιμήν του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτου με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα Ιωάννη Α΄ Τσιμισκή και υποστηρίζει ότι η μετονομασία αυτή δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, παρόλο που ο αυτοκράτορας τίμησε το προσκύνημα του αγίου με τρόπο ξεχωριστό μετά τη νίκη του εναντίον του Σβιατοσλάβου.

Ο J. Lefort, «La brève histoire du jeune Bragadin» (σσ. 210-219), με βάση το *Libro del conti* του Giacomo Badoer, μελετά ορισμένα ενδιαφέροντα περιστατικά της ζωής του νεαρού Βενετού εμπόρου Antonio Bragadin, ο οποίος επισκέφθηκε το 1436 την Κωνσταντινούπολη.

Τον μύθο των δώδεκα Βυζαντινών αρχοντόπουλων που ήρθαν στην Κρήτη μετά την ανακατάληψή της από τον Νικηφόρο Φωκά, μύθο που αναφέρεται από τον Cristoforo Buondelmonti, μελετά συστηματικά η Χ. Μαλτέζου, «Byzantine Legends in Venetian Crete» (σσ. 233-242), παρακολουθώντας τις παραλλαγές και τις επιβιώσεις του και επισημαίνοντας τη σημασία του για τη διατήρηση των δεσμών των κατοίκων του Βενετοκρατούμενου νησιού με την παράδοση του Βυζαντίου μέσα στο πέρασμα των αιώνων.

Το θέμα του βυζαντινού φεουδαλισμού θίγει η εργασία του Ν. Οικονομίδη, «Liens de vassalité dans un appanage byzantin du XIIe siècle» (σσ. 257-263), όπου εξετάζεται μία περίπτωση παραχώρησης κτημάτων από τον ιδιοκτήτη τους, τον σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό, σε άλλα πρόσωπα, όχι κληρονομικό δικαίωμα, αλλά εφ' όρου ζωής, εν είδει προνοίας, κάτι που κανονικά αποτελούσε στο Βυζάντιο αυτοκρατορικό προνόμιο. Η περίπτωση, η οποία μαρτυρείται στο Τυπικό της Κοσμοσωτήρας, θυμίζει κάπως τις επικρατούσες στη Δύση φεουδαλικές σχέσεις. Ωστόσο το φαινόμενο δεν γενικεύθηκε ποτέ στον χώρο της Ανατολής.

Την επιστολή των Αρμενίων επισκόπων προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντα τον Β΄, η οποία είναι ενσωματωμένη στην Ιστορία του Αρμένιου επισκόπου Σεβέου και αποτελεί μία εκτενή όσο και ιδιόμορφη απολογία του μονοφυσιτισμού, εξετάζει ο R. W. Thomson, «The Defence of Armenian Orthodoxy in Sebeos» (σσ. 329-341), που τη θεωρεί προσωπικό δημιουργήμα του ιστορικού.

Αρκετές είναι οι εργασίες που πραγματεύονται θέματα Βυζαντινής τέχνης, αρχαιολογίας και τοπογραφίας. Ο Χ. Μπούρας, «The Daphni Monastery Complex Reconsidered» (σσ. 1-14), εξετάζοντας την αρχιτεκτονική της μονής Δαφνίου, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κανένα από τα μέρη του κτηριακού συγκροτήματος δεν είναι παλαιότερο του 11ου αι., ανατρέποντας έτσι την παλαιά και μέχρι σήμερα επικρατούσα χρονολόγηση στην πρωτοβυζαντινή περίοδο που είχε προτείνει ο G. Millet. Η S. A. Boyd, «Ex-Voto Therapy. A Note on a Copper Plaque with St. Hermolaos» (σσ. 15-27), μελετά μία ανάγλυφη απεικόνιση σε χαλκό του αγίου Ερμολάου, η οποία δεν αποτελεί προσφορά κάποιου ήδη θεραπευθέντος ασθενούς, όπως συνήθως, αλλά συνοδεύει την παράκληση για μελλοντική ίαση, ως ένα είδος προκαταρκτικής αμοιβής του αγίου. Τη χρονολόγηση στην ύστερη αρχαιότητα ορισμένων βυζαντινών έργων τέχνης, η οποία είχε προταθεί από τον Speck, ανατρέπει ο A. Cutler, «Mistaken Antiquity: Thoughts on Some Recent Commentary on the Rosette Caskets» (σσ. 46-54), επανερχόμενος στην παραδοσιακή χρονολόγησή

τους στον 10ο ή στον 11ο αι. Δείγματα της εργασίας των περίφημων κτιστών από την Ισαυρία από την περιοχή της Σελευκίας, τη δραστηριότητα των οποίων συστηματικά μελέτησε πρώτος ο τιμώμενος, εξετάζονται στην εργασία των G. Dagron και O. Callot, «Les bâtisseurs isauriens chez eux. Notes sur trois sites des environs de Silifke» (σσ. 55-70). Ο P. Magdalino, «Constantinopolitana» (σσ. 220-232), εξετάζει τοπογραφικά προβλήματα που συνδέονται με τον προσδιορισμό της ακριβούς θέσης του τετραστύλου ήμισφαιρίου, που αναφέρεται στην ανώνυμη ομιλία για την εικόνα του Χριστού του Αντιφωνητού στα Χαλκοπρατεία, με την τοποθεσία της γνωστής εκκλησίας της Θεοτόκου εν τοις Κύρου, καθώς και με το κοιμητήριο της Σαπρίας, που αναφέρει ο Νικήτας Χωνιάτης. Τρία σημειώματα από τον κώδικα Parisinus gr. 2625, τα οποία αναφέρονται, μεταξύ άλλων, στο χτίσιμο στην Κωνσταντινούπολη μιας οικογενειακής εκκλησίας αφιερωμένης στην αγία Μαρίνα, άγνωστης από άλλες πηγές, σχολιάζονται από τον P. Schreiner, «Die topographische Notiz über Konstantinopel in der Pariser Suda-Handschrift. Eine Neuinterpretation» (σσ. 273-283), ο οποίος αποδεικνύει ότι δεν γίνεται καμία αναφορά στη γνωστή μονή της Παναγίας των Μαγουλίων, όπως πιστευόταν παλαιότερα λόγω εσφαλμένης ανάγνωσης στο χειρόγραφο της λέξης που αναφέρεται στην αγία Μαρίνα, και κατά συνέπεια το σημείωμα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη χρονολόγηση της μονής (ή της εκκλησίας) αυτής. Τα πρότυπα των παραστάσεων παγωνιών στον ναό του αγίου Πολυεύκτου στην Κωνσταντινούπολη εξετάζονται στη μελέτη του J. P. Sodini, «Les raons de Saint-Polyeucte et leurs modèles» (σσ. 306-313), ο οποίος μελετά παρόμοιες παραστάσεις από τη Μ. Ασία, αλλά και από την Ιταλία. Τέλος, στην εργασία του D. H. Wright, «The Persistence of Pagan Art Patronage in Fifth-Century Rome» (σσ. 354-369), εξετάζονται πέντε περιπτώσεις έργων τέχνης από τη Ρώμη, τα οποία αποδεικνύουν ότι ειδωλολατρικοί αριστοκρατικοί κύκλοι της παλαιάς πρωτεύουσας εξακολουθούσαν να ενδιαφέρονται για παραγγελίες έργων που εξέφραζαν το πνεύμα και τα ιδεώδη της παραδοσιακής θρησκείας γύρω στο έτος 400.

Σε περισσότερο σύγχρονα θέματα αναφέρεται η μελέτη του D. Obolensky, «Toynbee and Byzantium» (σσ. 243-256), όπου διατυπώνονται με έντονη κριτική διάθεση ενδιαφέρουσες σκέψεις για τον τρόπο αντιμετώπισης του Βυζαντίου εκ μέρους του μεγάλου Άγγλου ιστορικού, κυρίως με αφορμή τη μονογραφία του για τον Κωνσταντίνο τον Πορφυρογέννητο και τους δώδεκα τόμους της μεγάλης εργασίας του *Study of History*, και σχολιάζονται οι πολυσυζητημένες και ιδιόμορφες θέσεις του αναφορικά με το πρόβλημα των σχέσεων εκκλησίας και πολιτείας, της επιβολής του καισαροπαπισμού από τον Λέοντα τον Γ', της υποτιθέμενης αναβίωσης της ρωμαϊκής παράδοσης τον 8ο αι., και της επιβίωσης της βυζαντινής πολιτικής θεωρίας ακόμη και στην κομμουνιστική Ρωσία.

Αξίζει τέλος να διαβάσει κανείς προσεκτικά το δοκίμιο του συγγρα-

φέα της πιο πρόσφατης ολοκληρωμένης ιστορίας του Βυζαντίου W. Treadgold, «Observations on Finishing a General History of Byzantium» (σσ. 342-353). Θα βρει ποικίλους, συχνά γόνιμους, προβληματισμούς για πλήθος θεμάτων, που ξεκινούν από τον προσδιορισμό των χρονικών ορίων της βυζαντινής ιστορίας και φθάνουν μέχρι την προβληματική της μελέτης των βυζαντινών κειμένων ως λογοτεχνικών έργων. Σίγουρα ο φιλόλογος θα πρέπει να προβληματισθεί ιδιαίτερα με την απόφαση του γνωστού ιστορικού: «trying to find literary value in texts that have none is not the way to rehabilitate Byzantine literature» (σ. 352). Η μελέτη των Kazhdan και Sherry στον παρόντα τόμο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων αρνητικών τάσεων της έρευνας. Δεν πρόκειται επομένως για τυχαίες παρατηρήσεις, αλλά για απόσταγμα ώριμης αντιμετώπισης των σχετικών προβλημάτων από έναν ιστορικό που υποχρεωτικά αντιμετώπισε όλα τα σχετικά θέματα κατά τη διαδικασία σύνθεσης ενός γενικού έργου για το Βυζάντιο.

Η επιμέλεια του τόμου είναι άψογη από κάθε άποψη, αντάξια των προδιαγραφών του εκδοτικού οίκου Teubner. Ιδιαίτερα θα πρέπει να εξαρθεί η άριστη ποιότητα της εικονογράφησης. Σίγουρα ο τόμος μας προσφέρει μια σειρά τεκμηριωμένων συμβολών στη μελέτη του βυζαντινού πολιτισμού, η οποία τιμά τόσο τους εκδότες όσο και τον διαπρεπή αποδέκτη της.